

но — Гераклеїський півострів), щоб відрізнити від інших грецьких колоній тієї ж назви. Існував, наприклад, ще Херсонес у Кіренаїці, області Північної Африки.

²¹ СІЛ, II, 86.

²² В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, с. 35.

²³ П. О. Карышковский. Заметки об Ольвии и Борисфене.— ЗОО, II (35), 1967, с. 76.

²⁴ Так зробив, наприклад, Птолемей [III, 10, 7].

* Нині острів Зміїний; належить СРСР.

²⁵ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, с. 37.

²⁶ В. Н. Дьяков. Вказ. праця, с. 75.

²⁷ С. А. Жебелев. Происхождение названий «Мирмекий».— Северное Причерноморье. Л., 1953, с. 307.

²⁸ Корпус боспорских надписей. М.— Л., 1965, № 6, с. 18.

²⁹ Ю. А. Кулаковский. Заметки по истории и топографии Крыма.— Археологические известия и заметки. М., 1896, № 1, с. 1.

³⁰ Э. И. Соломонович, И. А. Антонова. Надгробия врачей из античного Херсонеса.— ВДИ, 1974, № 1, с. 104.

³¹ Не всі дослідники з довір'ям сприймають це повідомлення Плінія. До числа скептиків належав, наприклад, А. А. Гессен (Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947, с. 51). Ми ж поділяємо думку тих вчених, які в тексті «Природничої історії» бачать надійне історичне свідчення. Див.: В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.— Л., 1949, с. 15—16.

³² Д. Детлефсен, за виданням якого перекладались тексти «Природничої історії», у праці Латишева, при дальшому вивченні її рукописів змінив читання ряду місць в своєму спеціальному виданні географічних книг цього твору: Die geographischen Bücher der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus, herausgegeben von D. Detlefsen. Berlin, 1904.

³³ ВДИ, 1949, № 2, с. 271—317.

³⁴ Корпус древнейших источников по истории народов СССР. Материалы совещания археологов-медиевистов РСФСР. М., 1973; Итоги и задачи изучения истории древнейших государств нашей страны.— История СССР, 1974, № 2, с. 71—90.

м. в. скржинская

Значение «Естественной истории» Плиния для изучения Северного Причерноморья

Резюме

Сообщения Плиния о Северном Причерноморье почти не исследованы в отечественной историографии, поскольку все его сведения принято считать малоценными, пришедшими к автору из вторых или даже из третьих рук. В статье делается попытка показать, что Плиний был знаком с рядом лиц, которые руководили военными и политическими операциями на берегах Понта в середине I в. н. э. К ним принадлежали боспорский царь Митридат, наместники Мезии Флавий Сабин и Плавтий Сильван, выдающийся римский полководец Корбулон; от них Плиний получил ряд ценных сведений о греческих северопричерноморских колониях и их соседях.

Автор статьи рассматривает также пришедшие из разных источников данные о юге нашей страны, сохранившиеся лишь в тексте «Естественной истории». В заключение аргументируется необходимость издания с научным комментарием глав «Естественной истории», касающихся прошлого нашей Родины.

В. М. ДАНИЛЕНКО

Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу.

Протягом всього післявоєнного часу значний інтерес до проблеми етногенезу слов'ян залишається незмінним. Незважаючи на це, не можна сказати, що сама проблема близька до розв'язання. З одного боку, це можна пояснити складністю самої проблеми, з другого, — трудностю вибору об'єктів для польових робіт і проведення розкопок.

Так званий київський тип (етап) зарубинецьких пам'яток автор визначив ще у 1949—1950 рр., коли в Середньому Подніпров'ї було встановлено органічний зв'язок цього типу матеріальної культури з ювелірними

виробами, прикрашеними виїмчастими емаллями. Тут було відкрито перші житла та могили з обрядом трупоспалення, простежено синхронність пам'яток київського типу з черняхівською культурою, визначився їх спадкоємний зв'язок з культурно-історичним комплексом зарубинецької культури¹.

Але по-справжньому інтерес до зарубинецьких пам'яток київського типу поширився серед археологів-славістів лише в останні роки, коли з'ясувалося, що на сході Європи розвиток ранньослов'янської культури йшов переважно зарубинецьким, а не тільки черняхівським шляхами.

Результати експедиційних робіт Л. Д. Поболя, який ознайомився в Києві з нашими матеріалами, довели, що пам'ятки пізньозарубинецького або київського типу є майже єдиним типом слов'янської культури II—V ст. н. е., поширеної на території південної частини Білорусії. Селище Абідня певною мірою може вважатися еталоном зарубинецької пам'ятки київського типу в межах Білорусії². П. М. Третьяков та Е. А. Шмідт на матеріалах північної частини басейну Десни довели, що і на даній території пам'ятки київського типу — явище великого історичного значення³.

Таким чином, виникла необхідність знову розглянути питання про пам'ятки київського типу зарубинецької культури Середнього Подніпров'я — саме тієї території, яка вважається коліскою східних слов'ян, і де, на думку деяких авторів, черняхівська культура нібито продовжує розвиток зарубинецької, ставши її своєрідною спадкоємницею⁴. Необхідно знову перевірити, чи належать зарубинецькі та черняхівські старожитності до єдиної культури полів поховальних урн, як нещодавно вважала більшість дослідників, чи лінія зарубинецької культури зберігає свою незалежність і в період поширення пам'яток черняхівського типу, навіть переживає їх.

Здається, дослідження двох останніх десятиріч підтверджують нашу думку про те, що пізніші зарубинецькі пам'ятки виявилися відшуканою ланкою, яка значною мірою поєднує культуру слов'ян першої половини I тисячоліття та другої його половини. Це остаточно розкриває зарубинецьку культуру як власне слов'янську і як досить значне етноісторичне явище. Стверджуючи це, ми, однак, не вважаємо, що розвиток слов'янства протягом всього I тисячоліття н. е. був скрізь однорідним, мав характер поступового еволюційного процесу, незалежного від бурхливих подій європейської історії і тому визначеного певною спадкоємністю в розвитку конкретних елементів матеріальної і духовної культури.

Підставою для такого висновку є хоча б незаперечність факту гетерогенності зарубинецької культури як у період її формування, так і протягом її більш ніж півтисячолітньої історії, зокрема в другій половині I тисячоліття н. е., коли відбувалося формування племінних культур, засвідчене у літописних джерелах. Складність процесу підтверджується також тим, що розвиток зарубинецької культури проходив в умовах фактично безперервних етноплемінних перегруповань та постійних контактів різних слов'янських племен з сусідніми неслов'янськими.

Мета статті — показати археологічну самостійність пам'яток київського типу зарубинецької культури, подати характеристику типів поселень, жител, поховань, розкрити типові риси матеріальної культури, визначити хронологію останньої, а також деякою мірою дати уявлення про місце пізньозарубинецьких пам'яток в етноісторичному процесі.

Певний історіографічний інтерес становлять перші кроки на шляху виявлення цих старожитностей. Було встановлено, що деякі наддніпрянські вироби з виїмчастими емаллями є пережитком певної групи ювелірних прикрас раннього римського періоду і навіть окремих пізньолатенських форм. Це спостереження суперечило думці більшості

дослідників, які датували речі з емаллями післяримським часом. Крім того, на території Київщини і Чернігівщини було обстежено ряд археологічних пунктів, де в минулі роки знайдено вироби з виїмчастими емаллями. Серед пунктів, що дали новий тип глиняного посуду, слід назвати Татарську Гірку та Горицю в районі Чернігова. В ході дальших робіт було встановлено, що всі місцезнаходження, де виявлено речі з виїмчастими емаллями, належать до системи борових терас Дніпра, Десни та їх приток. Вироби з виїмчастими емаллями незмінно супроводжувалися уламками кераміки, близької до кухонного посуду зарубинецької культури. Привертала увагу нечисленні знахідки чорнолощеного посуду, схожого з зарубинецьким. Так, у північній частині України у 1949—1950 рр. було виділено пам'ятки, які автор назвав київськими.

Назві київський тип, яка в певному розумінні асоціюється з назвою празький тип⁵, надавалося особливого змісту тому, що вона такою ж мірою, як і друга (можливо навіть в більшій), пов'язує передісторію слов'ян з їх історією. У той же час пам'ятки київського типу відбивають чітко окреслений хронологічний етап, що відзначається розвитком єдиної матеріальної і духовної культури, поширеної у межах компактної території Великого Подніпров'я. Таким чином і тип, і етап збігаються тут за змістом.

Отже, першою ознакою пам'яток київського типу слід вважати їх належність до зандрової смуги Дніпровського басейну, топографічний зв'язок з рівнями борових терас, стародавніх острівних утворень. Розташування їх на рівні схилів лесових терас менш характерне. Останнім часом в межах київської та канівської частин Середнього Подніпров'я, а також у районі м. Чернігова авторові відомо понад 30 поселень пізньозарубинецького часу київського типу і кілька могильників з ямним обрядом трюпоспалення.

Розглянемо деякі поселення. Насамперед це поселення в околицях с. Гориця Чернігівського району та в с. Анисів; на Татарській Гірці, розташованій в лісі недалеко від попереднього поселення; два — між селами Бортничі і Червоний Хутір поблизу Києва; поблизу с. Ірпіні та с. Білгородка, на схилі лесової тераси; неподалік від с. Казаровичі, на межі борової і лесової терас; на околиці хутора Хлепче на південний захід від Києва (відкрите О. І. Тереножкіним)⁶; кілька поселень на стародавньому острівному утворенні поблизу с. Глеваха, на південний схід від Фастова; на краю борової тераси поблизу с. Ходосівка, на південь від Києва; на утвореннях острівного типу в околицях с. Нові Безрадиці; на південний схід від міста і поблизу м. Обухова та інші.

Серед ямних могильників з обрядом трюпоспалення можна назвати могильник на острівному утворенні, розташованому в 1 км на південь від с. Бортничі, та другий, такий же, на відстані кількох десятків метрів на південь від попереднього. Виявлено також два могильники поблизу с. Нові Безрадиці, поруч із згаданим раніше поселенням.

Проведені тут роботи, на жаль, ще мали спорадичний характер. Однак в процесі спостережень було здобуто необхідні дані про тип жител і поховальних споруд, властивих місцевим пізньозарубинецьким пам'яткам київського типу. Можна вважати доведеним, що таке розташування жител на згаданих поселеннях обумовлювалось, насамперед, топографічною своєрідністю місцевості. Простежити вулиці не вдалося. Встановлено, що між житлами був досить значний інтервал, який свідчить про наявність присадибних ділянок, що належали невеликим сім'ям.

Привертає увагу однорідність жител-напівземлянок розмірами 3,5×3,5 м, але не більше 4×4 м, глибиною від 0,3 до 0,7 м. Вони були,

ймовірно, однокамерні. В одному з кутків стояла піч невеликих розмірів. Переважають печі з глинобитним склепінням і камінням та битим посудом на глинобитному черені. На поселенні поблизу Білгородки зафіксовано залишки печі склепінчастого типу, вкопаної в одну з лесових стін житла. В інших випадках зазначено наявність відкритого вогнища. Від будівель, зруйнованих внаслідок пожежі, збереглася основа стін, що мала вигляд нижньої частини зрубу, впущеної в ґрунт.

Отже, конструктивно житла київського типу істотно відрізняються від видовжених у плані наземних черняхівських споруд на дерев'яному каркасі⁷.

В якій мірі пізньозарубинецькі житла зберігають зарубинецьку архітектурну традицію попереднього часу, остаточно вирішити неможливо внаслідок порівняно невеликої кількості такого матеріалу. Водночас слід зазначити, що пам'ятки київського типу дають уявлення про зрубні слов'янські житла, які є в комплексах празького, корчацького й пенківського типів⁸.

Заслуговує на увагу той факт, що описаний вище тип будівель в певному розумінні ближчий до жител раннього періоду Русі (IX — X ст.), в яких домінують печі з глинобитним склепінням на противагу печам-кам'янкам, більш характерним для слов'янських пам'яток VI—VII ст.

З чисто етнографічної точки зору згадані вище зрубні житла належать до явищ північної лісової зони. Слід підкреслити, що в умовах чорноземного ареалу Середнього Подніпров'я такі споруди не мають більш-менш близьких аналогій. В той же час очевидне збереження подібної житлової архітектури в зандровій смузі Середнього Подніпров'я, включаючи Північну Київщину, Подесення, Південну Білорусію і весь деснянський басейн в межах РРФСР⁹.

Піч-кам'янка, напевно, виникла в західному шодо Середнього Дніпра ареалі, тобто в тих районах, які тяжіють до Карпат, де камінь є традиційним будівельним матеріалом. Проте в окресленій вище зандровій частині Дніпровського басейну ранньослов'янські пам'ятки мають глинобитні печі, до конструкції яких замість каміння часто входять особливі валики з глини¹⁰.

Якщо резюмувати все сказане про пізньозарубинецькі житла як етнографічне явище, слід зробити висновок, що ареалом їх виникнення не є Волинь або чорноземні зони Середнього Подніпров'я, де з глибокої старовини та після середини I тисячоліття н. е. розвивалися особливі традиції житлової архітектури. Це питання буде остаточно вирішене, очевидно, на користь зандрової зони Наддніпрянщини.

Як вже зазначалось, для пам'яток київського типу встановлено поховальний обряд трупоспалення в досить своєрідних формах. На могильниках, виявлених поблизу сіл Бортничі та Нові Безрадичі, було відкрито та розкопано 30 трупоспальних поховань. Для них характерна викопана в піщаному ґрунті округла в плані яма глибиною 60—80 см та діаметром 40—70 см з незмінно повторюваним ритуальним вмістом: в придонній частині ямки — невелика кількість кальцинованих кісток, змішаних з залишками поховального вогнища. Над ним — прошарок піску, ще вище — залишки тризни, що включає необпалені кістки тварин, черепки від великої кількості розбитих посудин, які рідко реставруються, а також інвентар — ніж, шило, прясло, фібула, підвіска тощо. Речі інколи не мають слідів перебування у вогні. У верхній частині поховальної ямки простежується піщана засипка, перекрита природно утвореним ґрунтовим шаром.

В Нових Безрадичах було відкрито щось подібне до своєрідної «домівки померлих»: комплекс, який являв собою основу напівземлянки (3,5×3,5 м), ймовірно, покинуте житло або спеціальну споруду, яка

містила невелику кількість кальцинованих кісток на дні, а також всі інші звичайні види засипки. В житлі-домовині, напевно, поховано живу-ткулю. Про це свідчать знахідки близько 25 специфічних прясел, а також бронзова ажурна підвіска з червоною і зеленою емаллю.

Всі описані вище комплекси ми вважаємо похованнями. Підставою для цього є те, що до поховальної ямки, внаслідок дуже сильного перепалу тіла небіжчика, як правило, потрапляла досить невелика кількість дрібних кальцинованих кісток. Поблизу новобезрадицького могильника було знайдено місце спалення померлих, що визначалося скупченням вуглинок, дрібними кальцинованими кістками та кістковим попелом, який нагадував підзол. Природно, що подібний остеологічний матеріал нелегко визначити.

Обряд урнового трупоспалення, досить типовий для лужицької пше-ворської, зарубинецької та інших культур північної зони Європи, для пам'яток київського типу ще не зафіксовано. Тому необхідно підкреслити факт біритуальності синхронної з пам'ятками київського типу черняхівської культури — факт, давно відомий, але й досі належним чином не оцінений. Як свідчать дослідження археологів в останні роки (зокрема Н. М. Кравченко та Є. В. Махно), кількість ямок з трупоспаленням на черняхівських могильниках значно більша, ніж це вважалося, а в окремих районах, наприклад на Сумщині, вона сягає 80—90%. Можна припустити, що на північному сході черняхівської території обряд трупоспалення домінував внаслідок переважання пізньозарубинецького або спорідненого з ним компонента та через меншу кількість черняхівського.

Як відомо, обряд трупоспалення значно поширений в межах слов'янського, балтійського та колишнього германського етнічних масивів. В конкретному випадку пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу природно пов'язувати з слов'янським середовищем, що якоюсь мірою стосується й тих черняхівських пам'яток, де ямний обряд трупоспалення переважав.

Нижче наведемо коротку характеристику окремих елементів ранньослов'янської культури, що фіксують її розвиток від рубежу нашої ери по VII ст.

I ст. н. е. репрезентовано пам'яткою на Південному Бузі (рис. 1, 1—28); II—III ст. — пам'ятками з району Переяслава-Хмельницького (рис. 2, 1—28); київський етап — матеріалами з Нових Безрадиців, Ходосівки, Глевахи (рис. 3, 1—40), Бортничів (рис. 4, 1—26), Казаровичів (рис. 5, 1—24) та Абідні (рис. 6, 1—34) і відбиває тип культури III—IV ст. Пам'ятки Верхнього Подесення хронологічно розчленувати досі не вдається (рис. 7, 1—31). Колочинський етап, який вже можна датувати V ст., характеризується комплексами з Ходосівки — Діброви (рис. 8, 1—24), Нових Безрадиців (рис. 9, 1—8; 10, 1—10) та Андрусівки (V—VI ст., рис. 10, 11—15). Генетично пов'язані з київським типом пам'ятки VI—VII ст. представлені Сахнівкою — Гончарихою (рис. 11, 1—16), а їхній західно-волинський аналог VI—VII ст. — Ріпневим II (рис. 12, 1—15).

Кераміка пізньозарубинецьких пам'яток київського типу, подібно до зарубинецького, чітко поділяється на дві великі технологічні групи. Перша — це грубі ліпні посудини брунатного кольору, з домішкою піску, рідше — шамоту в тісті, що належить до так званого кухонного посуду (рис. 1, 26—28; 3, 31—40; 4, 17, 18, 23—36; 5, 1—3, 5—7, 12, 17, 22—24; 6, 12, 13, 20—27, 29—34). Друга — ліпні вироби з дещо підлощеною поверхнею, відновлені шляхом повторного випалу (рис. 1, 7—15, 17—25; 2, 1—3, 5—7, 10, 14, 15, 19, 20, 22, 25; 3, 11, 12, 14, 15, 30; 4, 8, 10, 13, 15, 16; 6, 16, 18; 7, 5, 9, 20, 21, 27). Слід підкреслити, що після IV ст. з слов'янських комплексів зникає група підлощеного посуду

разом із занепадом традицій латенської та провінціально-римської культури; зберігає своє значення і спадкоємні ранньослов'янські риси лише грубий посуд.

Майже на всіх пам'ятках київського типу в мінімальній кількості наявні фрагменти від кружальної кераміки. В деяких з них легко розпізнаються черняхівські імпорти; в інших, що відзначаються недбалістю виконання, помітне наслідування черняхівських зразків (рис. 3, 20; 7, 1, 4).

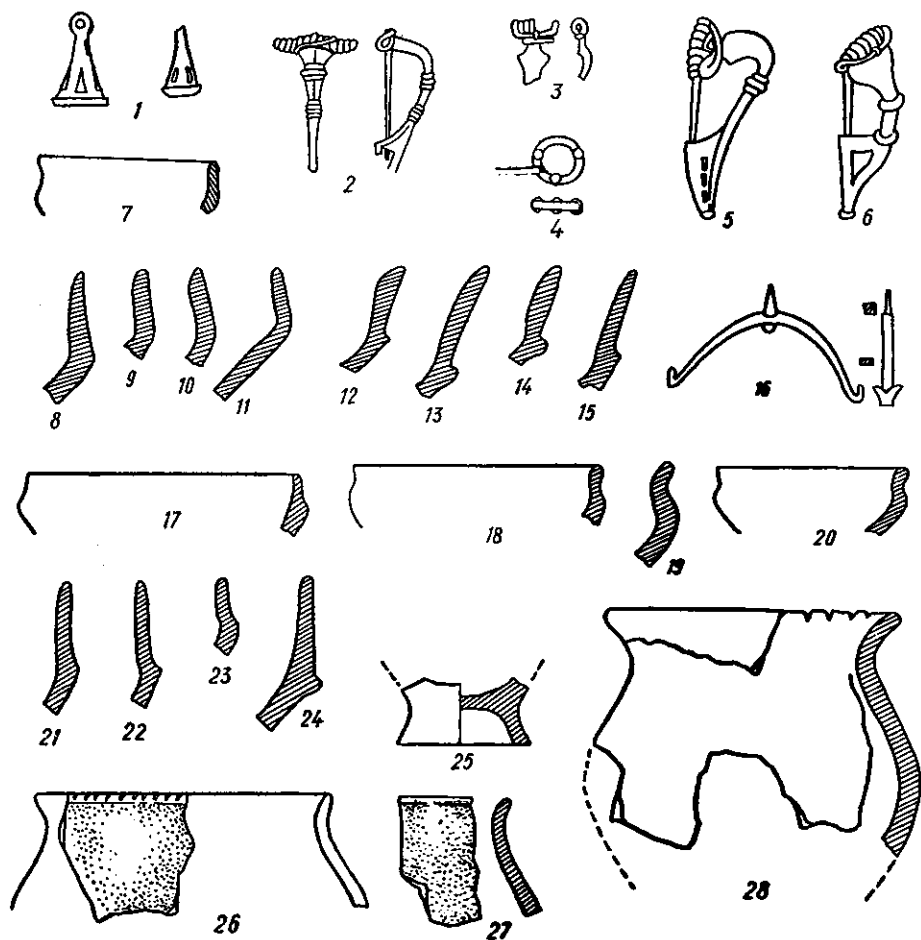

Рис. 1. Мар'янівка на Південному Бузі:

1-4 — бронзові вироби; 5-6 — типові профільовані фібули межі н. е.; 7-15, 17-28 — зразки посуду; 16 — залізна острога.

Однією з найпоширеніших форм посуду першої групи є глибокі банкоподібні плоскодонні горщики з високими округлими плічками, трохи стягнутою шийкою та незначно відхиленими вінцями, гладкими, прикрашеними пальцевими зачіпками або насічкою (рис. 1, 26, 28; 4, 17, 23; 5, 12, 16, 17, 22, 23). Поверхня таких посудин недбало згладжена, іноді зберігає сліди зубцевого правила або пальців. Це — найбільш великі вироби, товщина стінок яких нерідко перевищує 1 см. Місткість деяких з них — понад 10-15 літрів, що в сукупності з іншими ознаками свідчить про їх використання для зберігання води та харчових припасів.

Далі йдуть близькі до них за формою горщики трохи менших розмірів, що характеризуються положенням плічок (на середині висоти

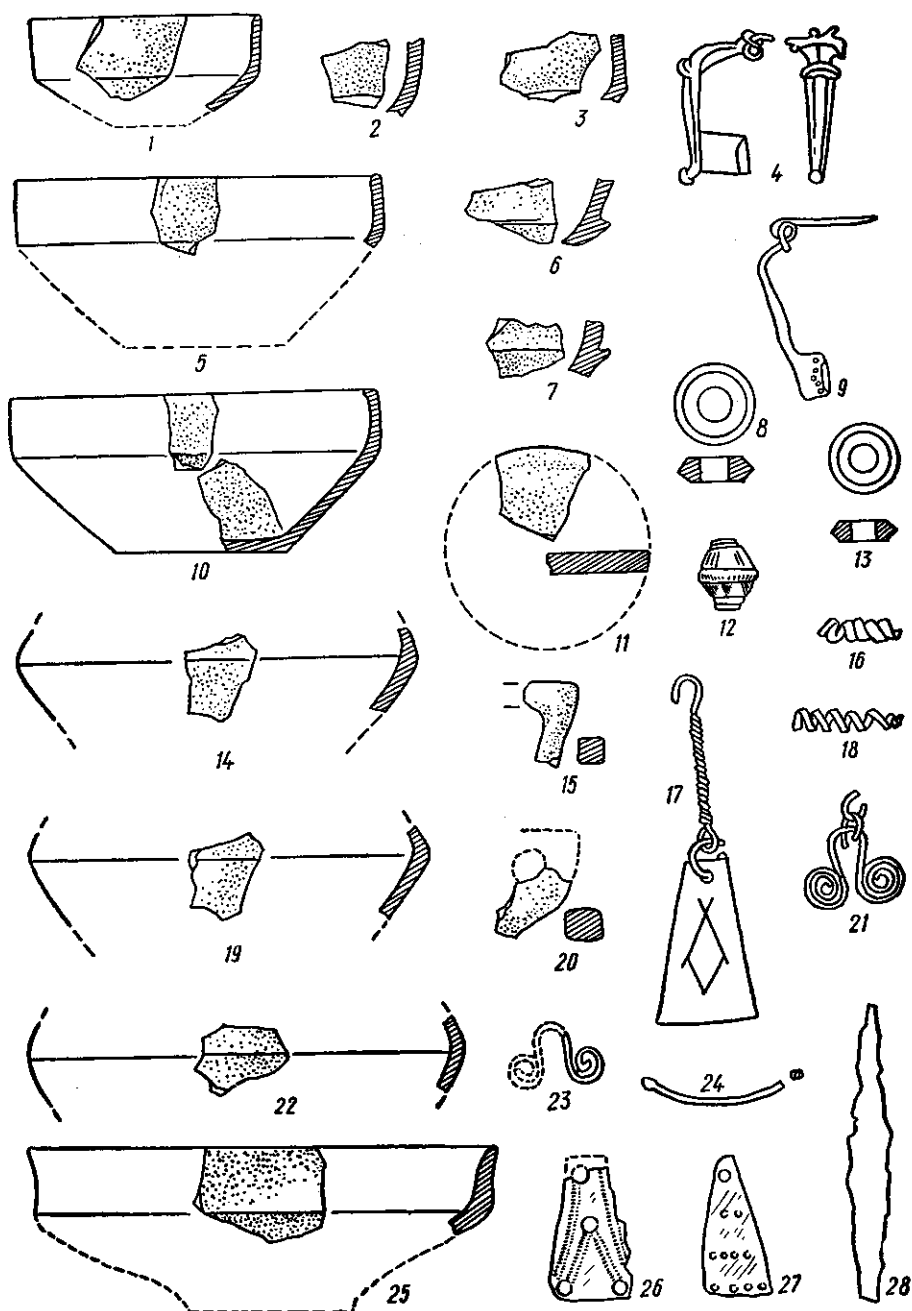

Рис. 2. Район Переяслава:

1—3, 5—7, 10, 11, 14, 15, 19, 20, 22, 25 — вірці глиняного посуду; 4, 9, 16—18, 21, 23, 24, 26—28 — металеві вироби I—II ст. н. е.; 8, 12, 13 — глиняні прясельця.

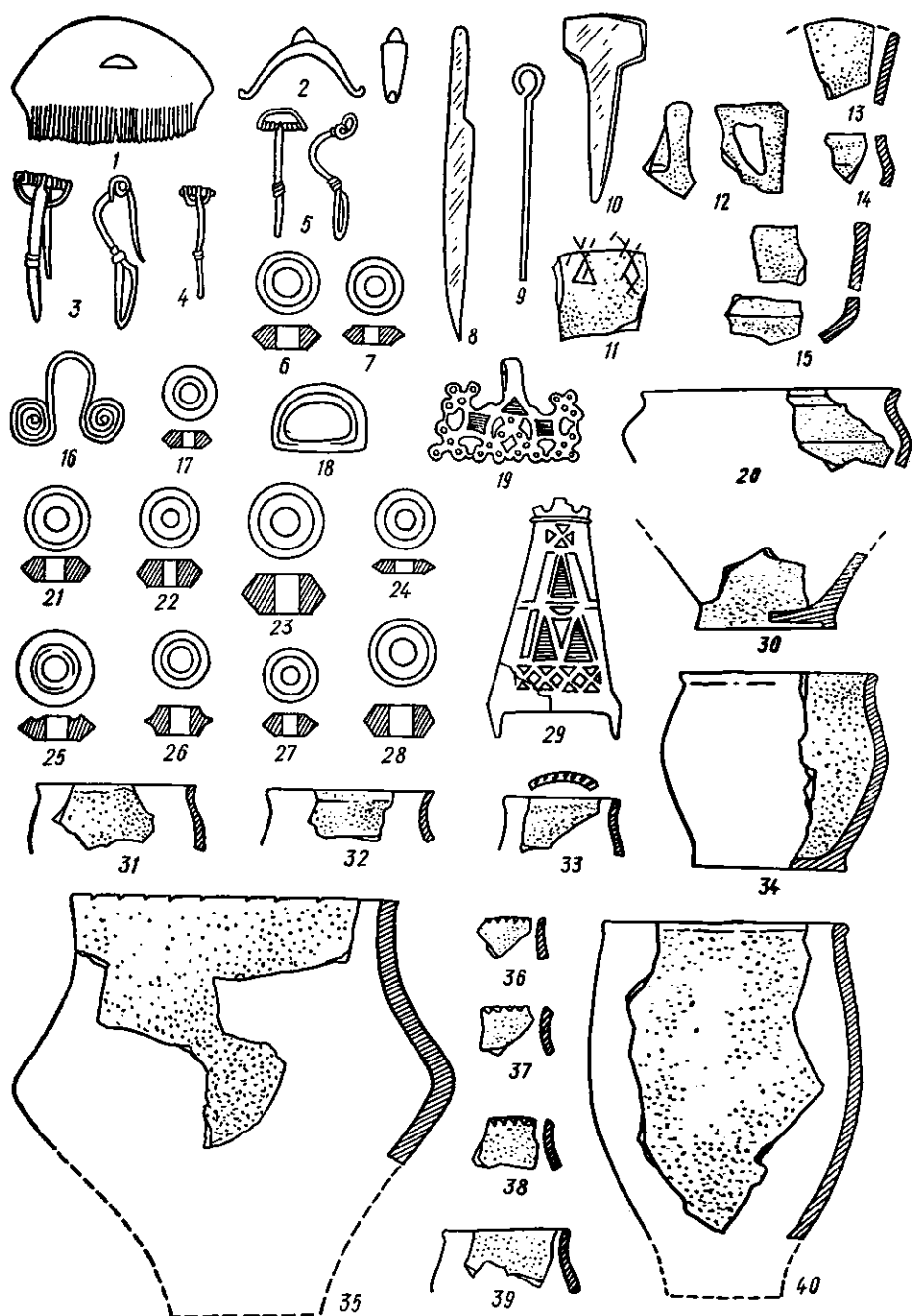

Рис. 3. Нові Безрадиці (1, 2, 4—15; 17—33; 35—40); Ходосівка—Діброва (3, 16); Глеваха (34). 1—5, 8—10, 16, 18, 19, 29 — металеві вироби; 6, 7, 17, 21—28 — глиняні прясельця; 11—15, 30—40 — вірці глиняного посуду; 20 — фрагмент черняхівської кружальної миски.

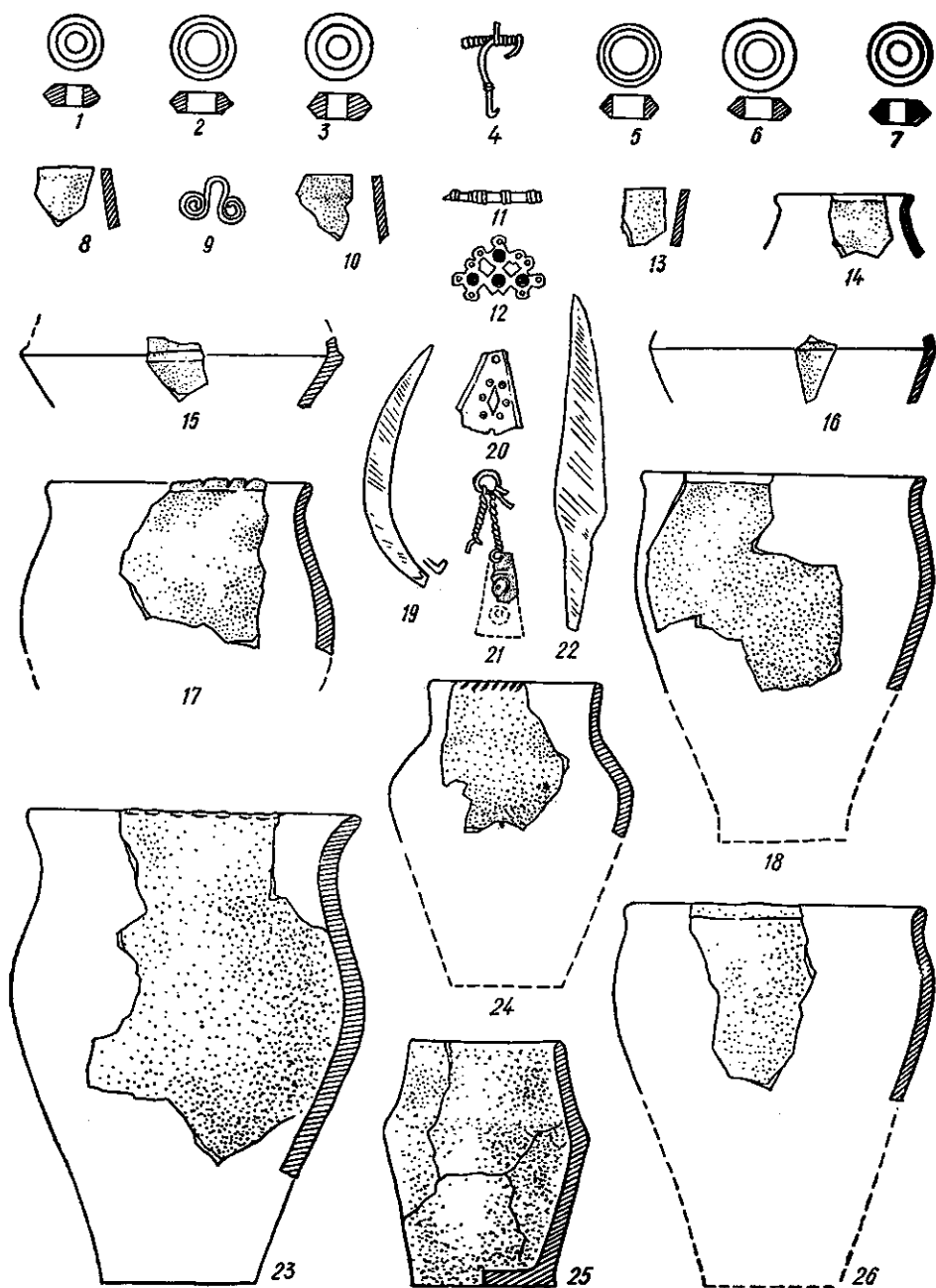

Рис. 4. Бортничі:

1—3, 5—7 — глиняні прясельця; 4, 9, 11, 12, 19—22 — металеві вироби; 8, 10, 13—18, 23—26 — відрізки
глиняного посуду.

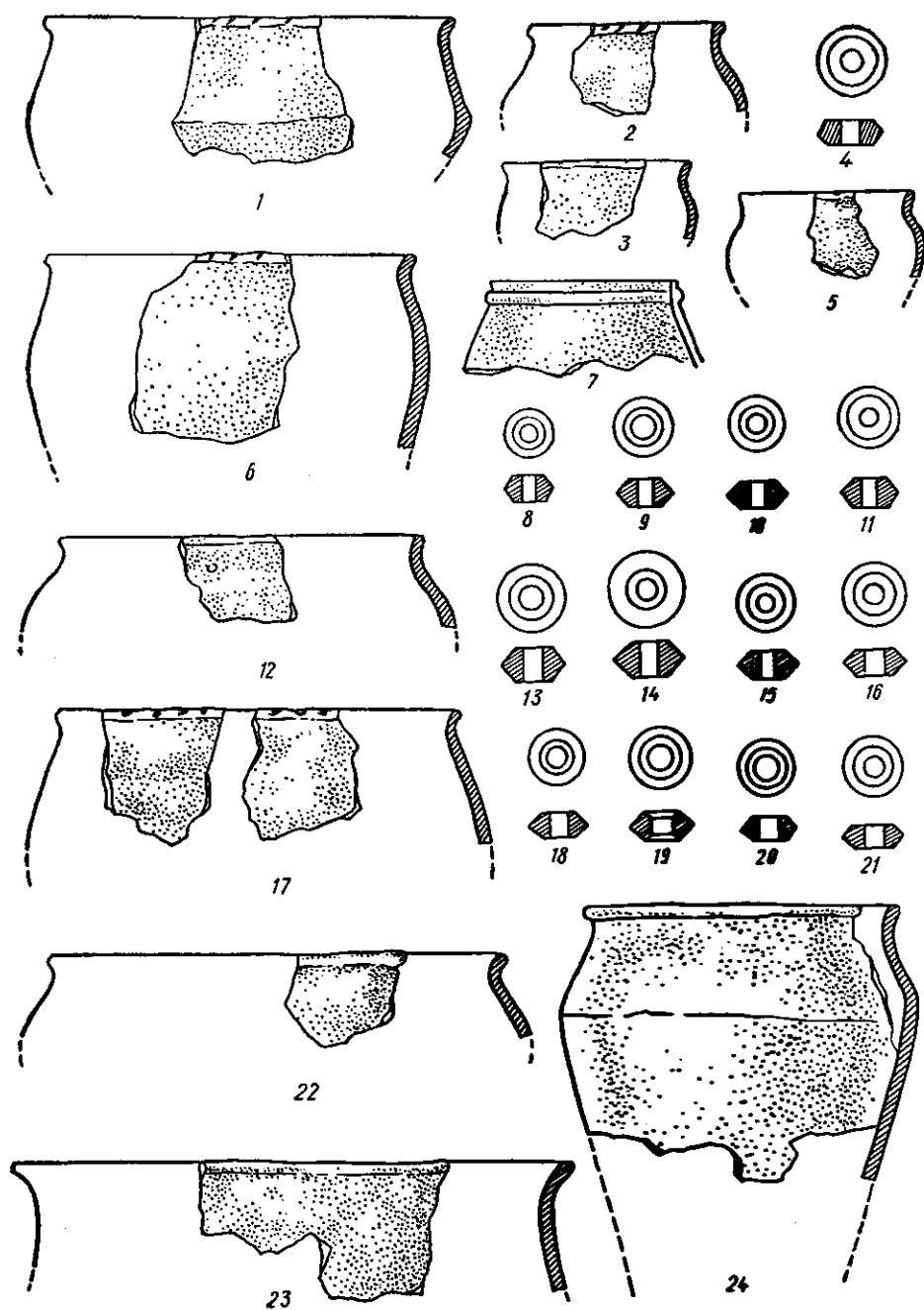

Рис. 5. Казаровичі:

1—3, 5—7, 12, 17, 22—24 — вірці глиняного посуду; 4, 8—11, 13—16, 18—21 — глиняні прясельця.

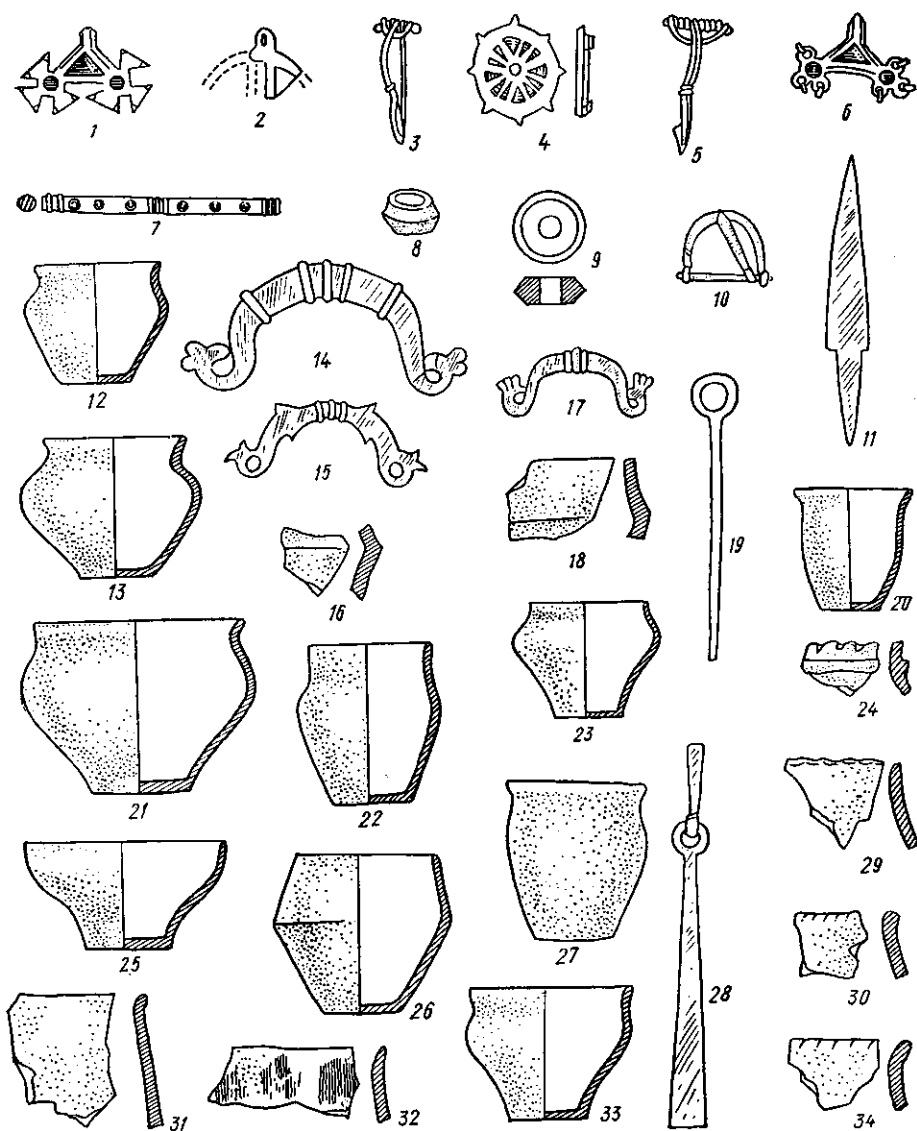

Рис. 6. Абідня, БРСР (1—14, 16 (за Л. Д. Поболем); Інчерціза, УНР (15, 17):

1—7, 10, 11, 19, 28 — металеві вироби; 8, 9 — глиняні прясельця; 12, 13, 16, 18, 20—27, 29—34 — вірці глиняного посуду; 14, 15, 17 — бронзові ручки від римської шухлядки IV ст. н. е.

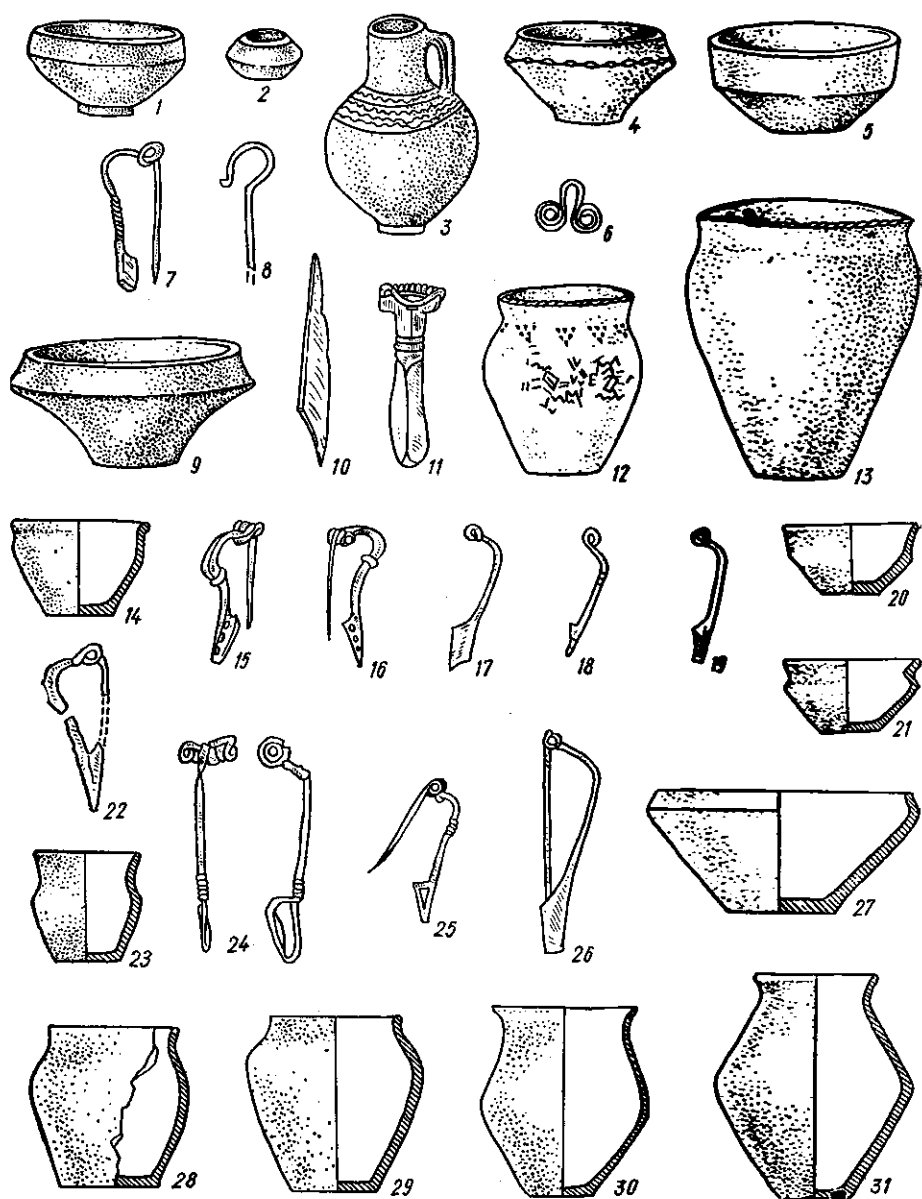

Рис. 7. Пізньозарубинецькі матеріали з Подесення. I—III ст. н. е. (за П. М. Третьяковим):

1, 3—5, 9, 12—14, 20, 21, 23, 27—31 — зразки глиняного посуду; 2 — глиняне присельце; 6—8, 10, 11, 15—19, 22, 24—26 — металеві вироби.

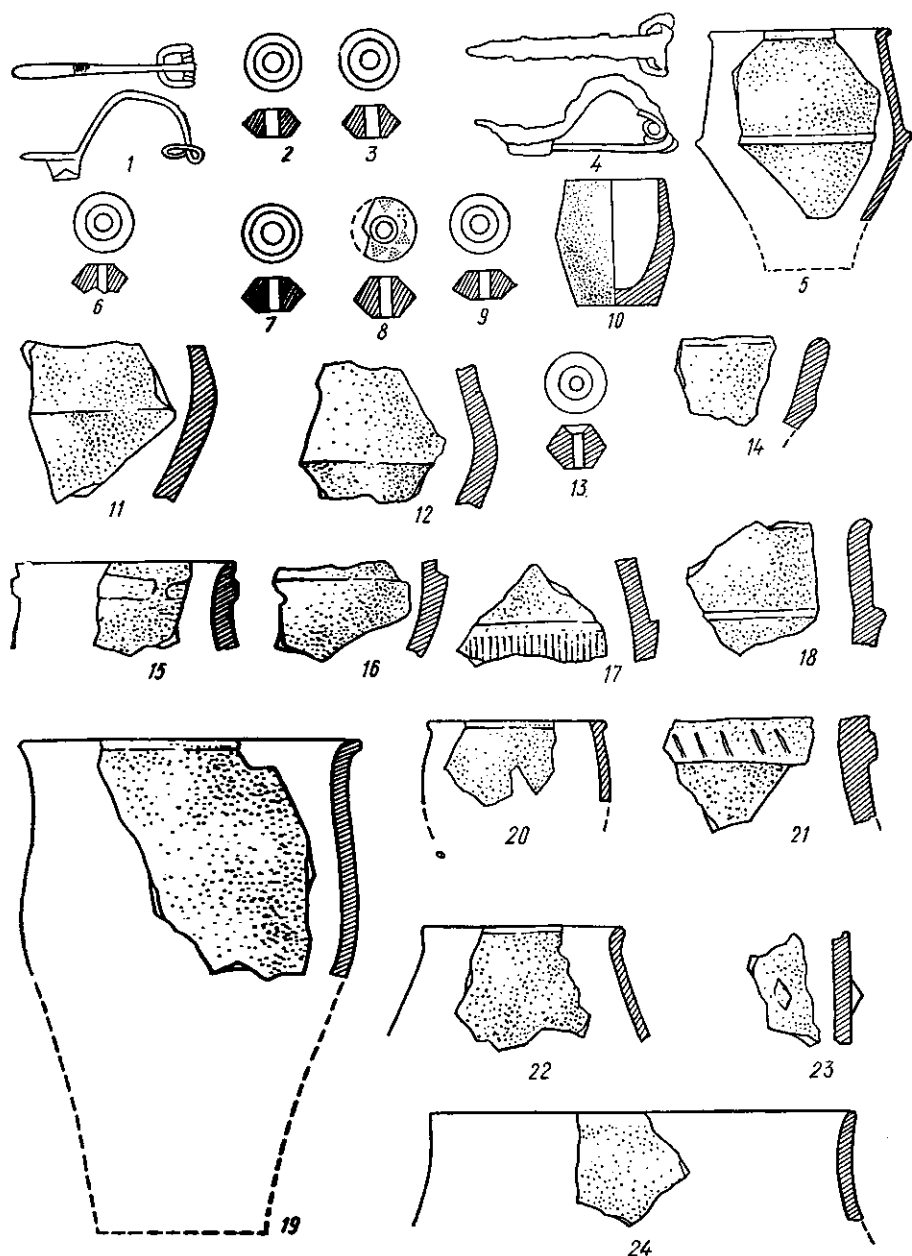

Рис. 8. Колочинський комплекс V ст. н. е. Ходосівка — Діброва (1—3, 5—24), Железовіце (ЧССР) (4):

1, 4 — залізні фібули; 2, 3, 6—9, 13 — глиняні прясельця; 5, 10—12, 14—24 — взірці глиняного посуду.

посудини) та чіткіше позначеними вінцями, звичайно прикрашеними **насічками** або пальцевими защипами (рис. 3, 35; 5, 1). До складу цієї групи кераміки входять і високі горщики з заокругленими плічками, розміщеними на висоті двох нижніх третин тулуба, та високими, плавно відігнутими назовні вінцями, здебільшого прикрашеними пальцевими защипами або неорнаментованими (рис. 4, 18, 26; 5, 24).

Цікаві екземпляри з ребристо заокругленим плічком, розміщеним трохи вище середини висоти посудини, зі стягнутою верхньою половиною, що плавно утворює високу, майже циліндричну шийку, нерідко з орнаментом у вигляді насічок (рис. 4, 24; 6, 22).

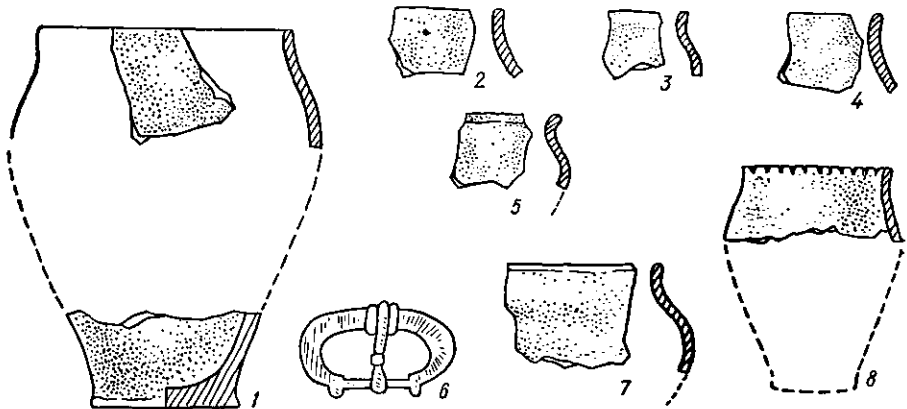

Рис. 9. Нові Безрадиці. Комплекс знахідок з житла близько середини I ст. н. е.: 1—5, 7, 8 — взірці глиняного посуду; 6 — пряжка залізна типу Борохтянська Вільшанка.

Особливу, досить різноманітну за формами підгрупу становлять невеликі приземкуваті горщики з ребристо заокругленими плічками (на висоті двох нижніх третин або трохи вище), невисокими, плавно відігнутими назовні вінцями, звичайно без орнаменту або подібним до описаного вище (рис. 3, 34; 4, 25). Зрідка трапляються підбіконічні форми з ребром на середині висоти посудини. Місткість горщиків не перевищує п'яти літрів. Менші з них функціонально ближчі до глечиків. Ймовірно наслідування деяких посудин з групи лощених; є товстостінний варіант лощених посудин, що відзначається значною місткістю та дуже стягнутою верхньою частиною. Найімовірніше, це були піфоси-зерновики. Розміри вінець незначні. Звичайно вони мають насічку, нижче — вигнутий валик, гладкий або з насічкою (рис. 3, 40; 4, 18, 26; 5, 6, 22, 24). Подібні посудини з такими ж ознаками трапляються і в комплексах колочинського типу, а також у культурно та хронологічно близьких до них комплексах ранньопеньківського (антського) типу — факт, винятково важливий для встановлення спадкоємного зв'язку цих культурних утворень.

Остання форма в складі першої групи киево-зарубинецького посуду — це так звані диски, які деякі дослідники вважають кришками до посудин, а інші — жаровнями (рис. 2, 11; 3, 13). Йдеться про вироби дископодібної форми, виготовлені з піскуватої глини. Вони не мають закраїн; одна з площин ангобована та ретельно заглажена. Найвірогідніше, що це дійсно були жаровні, вживані для випічки коржиків. У всякому разі, в пізніших слов'янських пам'ятках (другої половини I тисячоліття н. е.) подібні вироби витісняються справжніми сковорідками, які мають закраїни, нерідко вже прикрашені пальцевими защипами (рис. 11, 2).

Щодо чорнолощеного посуду, то в певному розумінні цю групу можна було б назвати керамікою ребристих профілів. Підставою є той

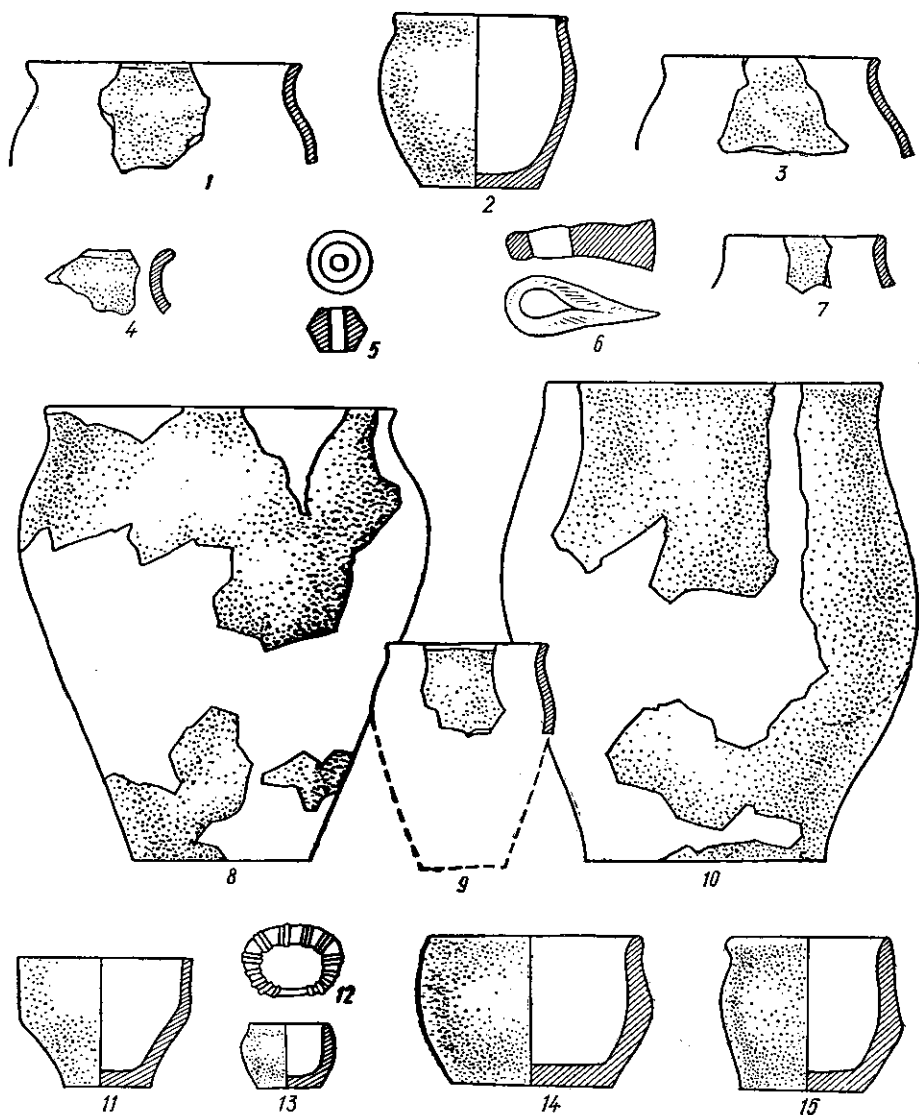

Рис. 10. Комплекси після середини I тисячоліття н. е.:

Нові Безрадиці — 1—10; Андрусівка — 11—15. 1—4, 7—11, 13—15 — зразки глиняного посуду; 5 — глиняне прясельце; 6 — залізна сокира.

факт, що, незважаючи на **досить істотну** різницю в формах, більшість чорнолощених посудин **відзначається** ребристими профілями. Наприклад, біконічні глекоподібні **урни**, біконічні горщики, миски тощо (рис. 1, 6—15, 17—26; 2, 1—3, 5—7, 10, 14, 15, 19, 20, 22, 25; 3, 15; 4, 8, 10, 13, 14—16; 6, 16, 18; 7, 5, 9).

У порівнянні з лощеним **посудом** попереднього часу зарубинецької культури ця кераміка, **безперечно**, занепадає. З певністю можна говорити про деградацію саме цих **специфічних** форм, які колись були найбільш типовими для лощеної **групи** керамічного комплексу зарубинецької культури кінця рубежу нашої ери.

Серед форм, що **відзначаються** стародавніми традиціями, слід назвати кухлі з колінчастими **ручками**, миски складного профілю з кільцевим піддоном та інші (рис. 1, 25; 2, 15, 20; 3, 12, 30). Однак найбільш характерними є слабо лощені **миски** простого ребристого профілю з пря-

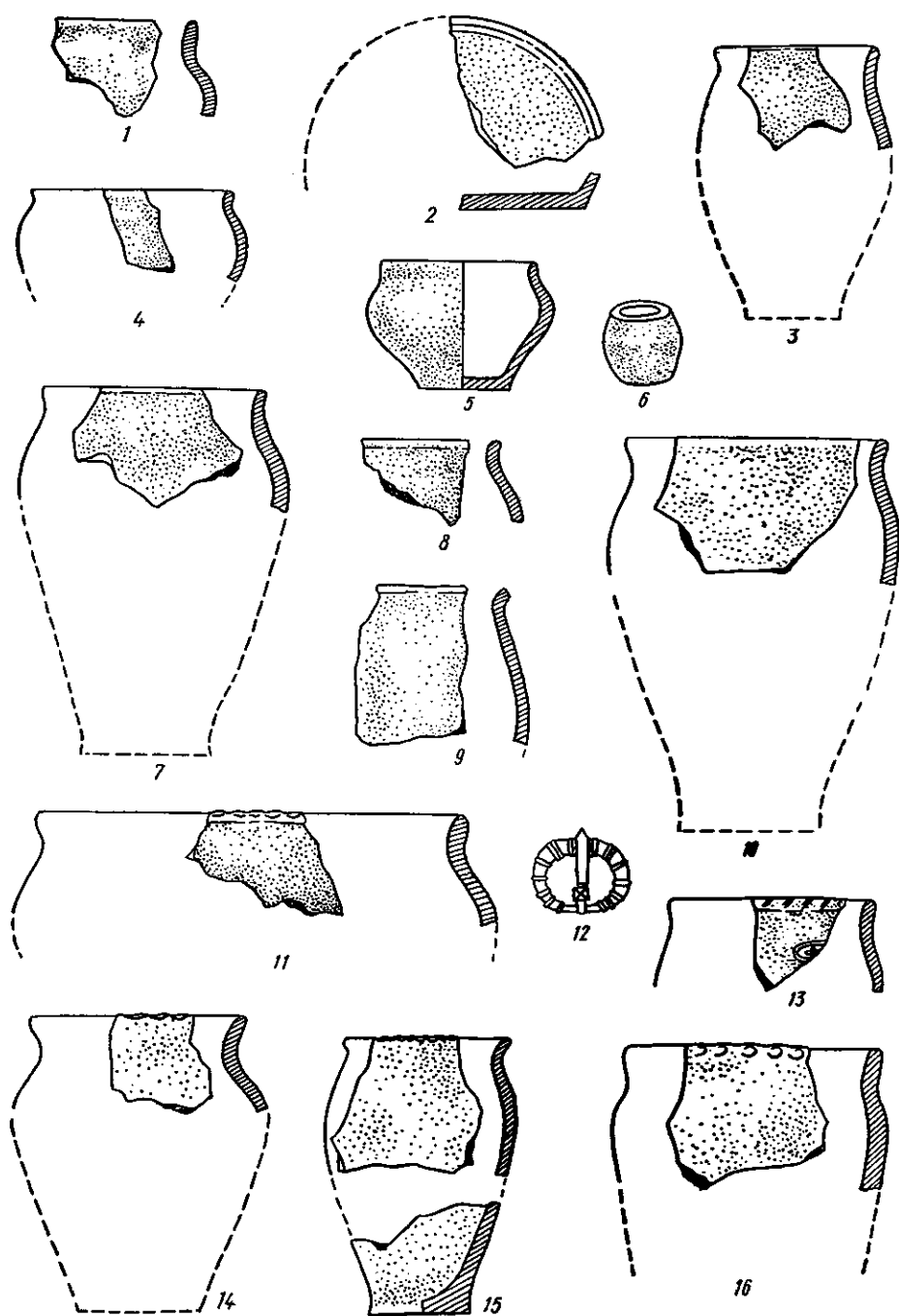

Рис. 11. Комплекс V—VI ст. н. е. Сахнівка—Гончариха:

1—5, 7—11, 13—16 — зразки глиняного посуду; 6 — глиняне прясельце; 12 — бронзова пряжка.

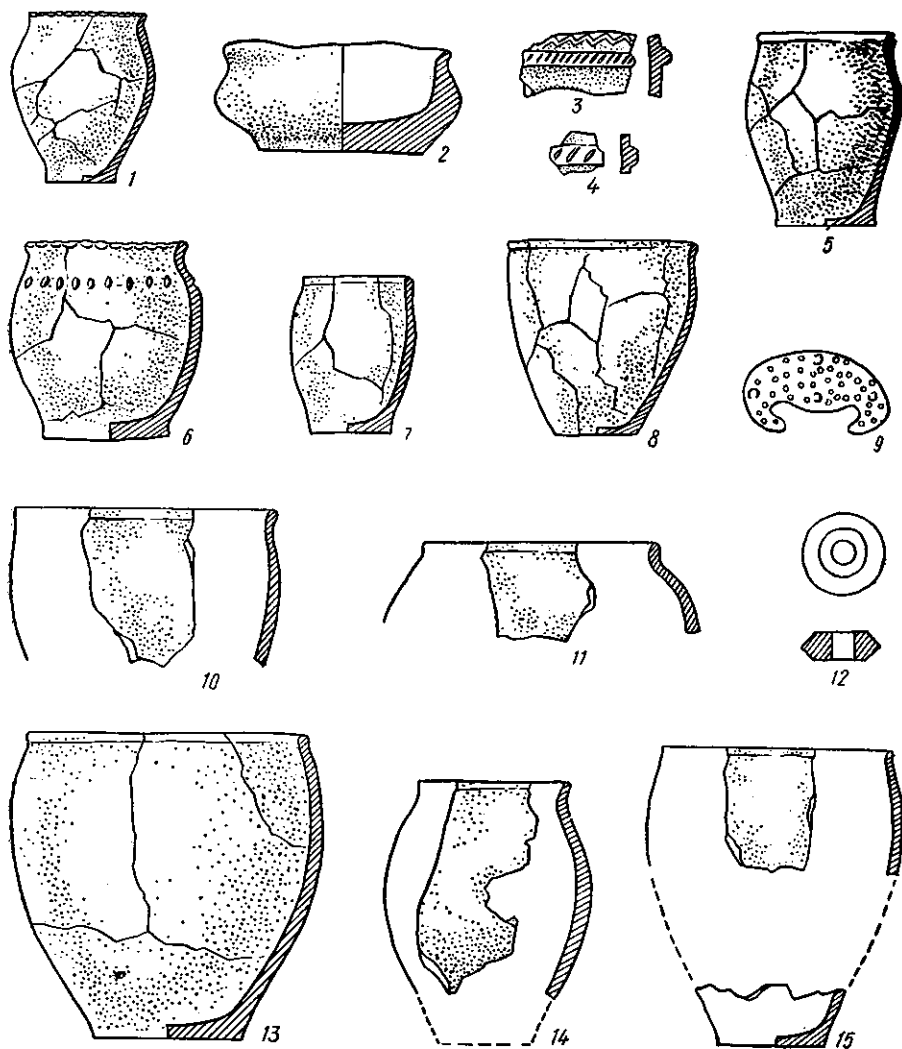

Рис. 12. Комплекс VI ст. н. е. Ріпнів II:

1—8, 10, 11, 13—15 — зразки глиняного посуду; 9 — металева лунниця; 12 — глиняне прясьце.

мим зрізом вінець та плоским плитчастим денцем без кільцевого піддона. Є відкриті та напівзакриті форми, до останніх морфологічно близькі глибокі глечики чіткого біконічного профілю (рис. 6, 26).

Можна вважати доведеним, що за своїм профілем та за прийомами моделювання чорнолошені пізньозарубинецькі миски належать до виробів рубежу нашої ери і вже в I ст. н. е. утворюють морфологічно чітку групу (рис. 1, 8—15, 17—25). Цікаво, що саме таку тенденцію розвитку для Південної Білорусії, а потім і для Верхнього Подесення свого часу визначили та вірно продатували П. М. Третьяков та Ю. В. Кухаренко¹¹.

Слід підкреслити, що переродження лошеного посуду сталося до появи на Дніпрі та Південному Бузі пам'яток черняхівської культури. Отже, безпідставним є припущення про деструкцію традиційних зарубинецьких форм під впливом черняхівських зразків посуду.

На нашу думку, процес переродження в зарубинецькій культурі був іманентним і характеризувався еволюцією групи лошеного посуду. Цей

процес, зокрема, можна простежити на прикладі змін форм мисок протягом всього розвитку зарубинецької культури. На етапі її формування, який ми визначаємо кінцем III — початком II ст. до н. е., в межах зарубинецької області розповсюджуються три типи мисок. До першого належать посудини з високими плічками та плавно загнутими до середини вінцями. Він поширений у всьому ареалі скіфоїдних культур, але походить від греко-античних мисок з темним ангобом та лошінням. Другий тип мисок — різних профілів, у яких денце, нижня та верхня частини тулуба, а також вінця моделювались окремо з метою загострення профілю і потім згладжувались лошилом та полірувались. Для третього типу властива стрічкова техніка виконання. Вироби відзначаються не дуже товстим денцем, тулубом та вінцями, причому всі ці частини плавно переходять одна в одну, утворюючи пом'якшений варіант описаного вище профілю.

Миски другого типу мають досить близькі аналогії в пізніх комплексах поморської культури та генетично з нею пов'язаного раннього Пшевору, третього — в комплексах Лукашівського типу. Обидва типи зрештою походять від ранньолатенських, точніше кельтських форм.

Другий етап розвитку зарубинецької культури, що відповідає другій половині II ст., до н. е. — рубежу нашої ери, може бути визначений як час етноісторичної консолідації зарубинецьких племен. Для цього періоду характерні кілька специфічних форм мисок. Серед них виділяються широко відкриті тарілкоподібні посудини з досить виразним заокругленим ребром на плічках, утвореним верхньою облямівкою нижньої частини тулуба. Як свідчать матеріали південнобузького поселення Мар'янівка, що належить до I ст. н. е., та його аналогії, саме цей різновид являє собою вихідну форму для виготовлення невідомих раніше простих ребристих мисок пізньозарубинецького часу (рис. 1, 12—15; 2, 6—7).

Проміжною ланкою є миски з щільно примазаним валиком кутастого профілю (рис. 1, 24), їх похідні — посудини з простим ребром на переході від тулуба до вінця (рис. 1, 5—8). Ряд поселень I—II ст. н. е. з району Переяслав-Хмельницький, обстежених в останні роки А. П. Савчуком, дають досить цікаву колекцію фрагментованих мисок, серед яких є екземпляри з рудиментарним валиком на плічках, а також посудини з простим ребристим оформленням переходу від тулуба до вінця (рис. 2, 1—3, 5, 7, 10, 14, 19, 22, 25).

Аналіз матеріалів таких пізніших комплексів, як поселення та могильники з району Бортничів та Нових Безрадиців, свідчить, що в III—IV ст. н. е. в складі мисок переважають форми з простим ребристим переходом від тулуба до не менш простої верхньої частини (рис. 3, 5, 14; 4, 15, 16). Привертає увагу і той факт, що десь з рубежу нашої ери і до рубежу IV—V ст., коли зарубинецька культура поступово зникає з історичної арени і, як це виявлено останнім часом, змінюється пам'ятками колочинського типу, спостерігається процес інтенсивного переродження групи лошеного посуду: зменшується його кількість, спрощуються форми і нарешті погіршується якість лошіння.

Подібний процес відбувається в усій східній частині Європи, зокрема на польських землях, де розвивалися оксївська та пшеворська культури; на території Румунії, в межах якої поширені пам'ятки типу Пожнешті-Лукашівка, а також Радянської Прибалтики, де виник ряд локальних культур, певною мірою споріднених з зарубинецькою. Виняток становить лише черняхівська культура та її аналоги, але слід зазначити, що домінування провінціально-римських зв'язків обумовило високий рівень черняхівського ремесла, зокрема гончарства, яке ґрунтувалося на використанні досить досконалого гончарського круга.

Ми вважаємо, що і зарубинецька культура, якщо говорити про-

київський етап, і черняхівська зникають з арени історії десь на рубежі IV—V ст. Їх змінюють пражко-корчацькі та пенківські пам'ятки. Вони, як відомо, дають виключно «кухонну кераміку» і практично не знають лощеного посуду. Інакше кажучи, в історії слов'ян настає склавіно-антський період.

Не вдаючись до детального порівняння історичної долі племен зарубинецької та черняхівської культур, зазначимо, що подібність тут скоріше зовнішня. Зупинимось на деяких моментах, безпосередньо пов'язаних з характеристикою зарубинецької культури. По-перше, слід підкреслити, що процес переродження її, тобто нереростання в явище київського етапу, почався ще десь в I ст. н. е., за два століття до виходу на історичну арену черняхівської культури. По-друге, рантовий розквіт останньої, який тривав не більше двох століть, був своєрідним спалахом в розвитку напівміської провінціально-римської культури. З гуннською навалою Черняхів як провінціально-римська культура втратив історичний ґрунт на території Східної Європи, що пояснюється занепадом самих римських впливів.

Інакше склалася доля культури пізньозарубинецького типу. Навіть попередній розгляд матеріалу переконує в тому, що в цей момент становлення і до розвинутої пори ми маємо справу з локальним відбиттям кельтсько-латенської культури, явищем, що відрізнялося від її внутрішньоевропейських проявів іншим етнічним змістом. З рубежу нашої ери, коли в Середній Європі кельтське об'єднання занепадає і його змінює маркомансько-страдницький тип культури, латенська культура, як етнокультурне явище, також розпадається, і на її місці виникають позбавлені латенського забарвлення локальні етнічні утворення даків, гетів, балтів та слов'ян. І якщо загальна тенденція етноісторичного розвитку племен Східної Європи нами простежена правильно, то стає зрозумілим, що поступова трансформація власне зарубинецької культури з початку нашої ери в зарубинецько-київську символізує, з одного боку, закінчення ери латену, а з другого, вказує на початок нового етапу етнічної консолідації, яку ми вважаємо в конкретному випадку слов'янською.

Слід підкреслити, що мова йде про явища, які відбувалися на схід від Карпат на межі зандрової смуги Середнього Подніпров'я в усьому басейні Десни, а в трохи зміненому вигляді, якщо мати на увазі пам'ятки шаньково-почепського типу, і у верхніх течіях Дніпра й Оки¹². Відомо, що окремі дослідники вважають пам'ятки шаньково-почепського типу балтськими, а саме — голядськими¹³.

Питання про голядську належність останніх ми не розглядаємо в даній статті, проте необхідно підкреслити їх близьку подібність до пам'яток київського типу. Наведемо також деякі докази на користь північно-східних етноісторичних контактів пізньозарубинецьких племен. Так, наприклад, слід назвати врізані знаки на посуді у вигляді ромбів з ларостками (рис. 3, 11). Оскільки ці символи мають найближчі аналогії в деснянському ареалі зарубинецької області (рис. 7, 12), слід думати, що вони належать до юхнівського субстрату, який в дозарубинецький час панував тут повсюдно. Про північно-східні зв'язки свідчить характерна група пізньозарубинецького інвентаря: прядильні прясла — низькі, біконічні, з великим отвором (рис. 2, 8, 13; 3, 6, 7, 21—28; 4, 1—3, 5—7; 5, 4, 8—11, 13—15, 18—21; 6, 8, 9; 7, 2). Ймовірно, подібні прясла виготовлялись на якомусь пристрої, що обертався, бо вони мають правильну біконічну форму, ретельно зглажені грані й цілком правильний круглий отвір.

Важливим є те, що такі знахідки трапляються в межах всього пізньозарубинецького району, включаючи українську, білоруську та російську частини території її поширення. До них подібні прясла пам'я-

ток шаньково-почепського типу. Цікаво, що прясла у всіх згаданих районах виявлено серед речей, схожих з пізньозарубинецькими: разом із знаряддями праці, глиняним посудом, виробничим інвентарем, прикрасами (зокрема, речами з виїмчастими емаллями) тощо. У тих випадках, коли це було встановлено, житла й поховальний обряд (трупоспалення) теж виявилися ідентичними. Все це, на наш погляд, свідчить, що така непомітна, здавалося б, категорія речей, як прясла, може свідчити про етнокультурну спорідненість значних груп населення не менше, ніж глиняний посуд.

З часом, коли розшириться джерелознавча база, більше розкриє себе і специфіка господарського розвитку, властива пізньозарубинецькому населенню. Виходячи з того, що пізньозарубинецьке населення заселяло зандрову зону Наддніпрянщини, з характерними для неї луками та сіножатями, можна припустити значну роль приселищного скотарства. Якщо ж ґрунтуватися на матеріалах, наявних нині, то закономірним є припущення, що населення пізньозарубинецької області, подібно до його власне зарубинецьких предків, до племен пшеворської, липицької і черняхівської культур, мало землеробсько-скотарське комплексне господарство, якому також були властиві зародкові форми ремесла та досить інтенсивний міжплемінний обмін. Спробуємо розкрити це положення на конкретному матеріалі.

Хоч ми й не маємо безпосередніх археологічних доказів, все ж таки для пізньозарубинецьких племен слід припустити орне землеробство. На користь цього свідчать відбитки зерен пшениці, ячменю і проса, що потрапляли до підсіпки, на якій моделювався глиняний посуд.

Свідченням досить розгалуженого скотарства є значна кількість кісток великої і дрібної рогатої худоби, свиней і коней. Ці залишки збереглися, незважаючи на несприятливі умови залягання, в піщаному ґрунті. Найкраще залишки ритуальної їжі, покладеної померлому, зберігаються в складі поховальних комплексів; є кістки тварин.

На залізоробний промисел та добування заліза вказують знахідки шлаків та криць, своєрідних ножів (рис. 2, 28; 3, 8; 4, 22; 6, 11; 7, 10), інколи серпів з гачкуватим руків'ям (рис. 4, 19), кресал (рис. 6, 28) і навіть прямих ознак конярства — залізних острог (рис. 1, 16; 3, 2).

Мідь-бронзу пізньозарубинецьке населення, напевно, одержувало шляхом обміну з півдня, через черняхівський район. Про це, зокрема, свідчить досить значне поширення в зандровій зоні залізних фібул з підв'язаною петлею (рис. 3, 13; 4, 14), що нічим не відрізняються від знайдених тут бронзових фібул (рис. 3, 4, 5; 6, 3, 5) черняхівського походження і які впевнено датуються III—IV ст. Належність залізних виробів до ювелірного комплексу пізньозарубинецької культури стверджується ще наявністю специфічних заколок з кільчастою голівкою (рис. 3, 9; 6, 19). Цікава знахідка мініатюрного залізного ковадла, зв'язок якого з ювелірним виробництвом навряд чи викликає сумнів (рис. 3, 10).

Наявність місцевого ювелірного ремесла підтверджена хронологічними фактами. Насамперед про це говорить органічний зв'язок пам'яток пізньозарубинецького комплексу з литими бронзовими та срібними прикрасами, оздобленими виїмчастими емаллями. В ході розкопок останніх років цей факт неодноразово стверджувався новими знахідками (рис. 3, 19, 29; 4, 12; 6, 1, 2, 6). Лише в межах пізньозарубинецького ареалу трапляються так звані провінціально-римські бронзові остроги, прикрашені емаллю. Ще більш показовим є те, що тільки тут виявлено намисто з різнобарвної емалі, ідентичної тій, яку містять гнізда на різних ювелірних виробках.

Особливу групу пізньозарубинецького ювелірного комплексу становлять предмети з металевих блях, переважно бронзових. Головним

чином, це різні трапецієподібні підвіски з орнаментом, дуже близькі до власне зарубинецьких (рис. 2, 17, 26, 29; 4, 20, 21), та трубчасті пронизки, нерідко також орнаментовані й аналогічні власне зарубинецьким (рис. 4, 11; 6, 7).

Названі речі виступають в поєднанні з прикрасами, виготовленими переважно з бронзового дроту, нерідко специфічної виробки. Це ланцюжки, каблучки, так звані окуляроподібні підвіски, пронизки тощо (рис. 2, 16, 18, 21, 23, 24; 3, 16; 4, 21).

Про значний товарообмін можуть свідчити знахідки римських срібних монет (наприклад, Нові Безрадічі, Київ, Татарська Гірка та багато інших пунктів), римські вироби з емаллю (рис. 6, 4), кільця з намістинами, властиві пізньосарматським комплексам (рис. 1, 4), дзвоникоподібні підвіски, що, напевно, потрапили з пізнього юхнівського ареалу (рис. 1, 1). Цікава знахідка бронзової ручки від шухлядки (рис. 6, 14), яка має прямі аналоги в інвентарі IV ст. римського поселення Інцерціза на Середньому Дунаї (рис. 6, 15, 17).

Як вже зазначалося, появу в пізньозарубинецькому ареалі фібул з підв'язаними ніжками слід пояснювати і прямими імпортами з черняхівської території, і безпосереднім копіюванням їх (рис. 3, 3—5; 4, 4; 6, 3, 5). На контакти з черняхівськими та пшеворськими поселеннями вказує наявність деяких металевих пряжок (рис. 3, 18; 6, 10). В зв'язку з обміном між двома ареалами слід згадати знахідку залізного гребінця в складі поховального комплексу в Нових Безрадічах (рис. 3, 1).

Питання про типи фібул, поширених на пізньозарубинецьких пам'ятках, слід розглянути більш детально, бо вони є джерелом, важливим для датування.

Типологічні ряди поширених тут фібул охоплюють чотири перших століття нашої ери. Найбільш архаїчні серед них належать до рубежу латену і римського періоду. Це так звані гостропрофільовані та військові фібули, що існували в I ст. до н. е. і в I ст. н. е. (рис. 2, 9; 7, 7, 15—19, 22, 24—26). Далі йдуть генетично і конструктивно пов'язані з ними ранні гостропрофільовані фібули (рис. 1, 2, 3 та аналогії: 1, 5, 6). Похідні від них, досить характерні на Середньому Дніпрі форми, з'являються не пізніше кінця II — початку III ст. н. е. (рис. 2, 4). Фібули саме цього типу стоять на початку еволюційного ряду фібул з виїмчастими емаллями. Спороадично трапляються синхронні з ними скземпляри вендського та вічкового типів (рис. 7, 11). Хронологічно цю групу завершують фібули з підв'язаними ніжками (III—IV ст.), що, як вказувалось, потрапили до пізньозарубинецьких комплексів з черняхівського району. З ними синхронні досить пізні вироби з емаллю, фібули (рис. 3, 29) та місяцеподібні підвіски (рис. 3, 19; 4, 12; 6, 1, 2, 6) ¹⁴.

Таким чином, пізньозарубинецькі старожитності датуються не пізніше ніж IV—V ст. Це, зокрема, підтверджується відсутністю в пізньозарубинецьких комплексах двопластинчастих фібул, типових для заключних черняхівських пам'яток, зокрема тих, що просунулися на територію РРФСР. Саме вони лежать в основі еволюційного ряду інкрустованих фібул «гуннського» типу.

Питання про належність речей з виїмчастими емаллями до пізньозарубинецьких комплексів є науково принциповим. Великий знавець середньовічних старожитностей Східної Європи Х. Моора довгий час вагався у з'ясуванні генезису виробів з виїмчастими емаллями і навіть стояв на позиції визнання їхнього прибалтійського походження і пізнішого проникнення на Середнє Подніпров'я ¹⁵.

Погодитися з цією концепцією певною мірою не можна, але в одному важливому питанні Х. Моора, безперечно, має рацію. Мова йде про те, що найдавніші вироби з виїмчастими емаллями були дрібними, досить нетиповими предметами. Справжній розквіт емалієрної техніки

припадає, як ми вважаємо, на III ст., коли поширюються масивні фібули, які зберігають морфологічний зв'язок з гостропрофільованими, а також фібули підковоподібного типу, округлі в перетині, з лінійним та виїмчастим карбуванням. Такі вироби поширені в Калінінградській області та на сусідніх територіях ПНР, Латвії та Литви. Є вони й на території БРСР, і в українській частині Середньої Наддніпрянщини.

Про наявність на Середньому Дніпрі комплексів з емалями кінця II — початку III ст. свідчить ряд важливих фактів. Винятково цікавим щодо цього є скарб речей з с. Жукин на лівому березі Дніпра, на північ від Києва. У його складі — прикраси, зокрема браслети з розплющеними кінцями та карбуванням, що імітує дротяне плетіння і чергується з намистовими вставками. Є діадема з лінійно-вічковим орнаментом, шийна прикраса, що складається з дротяної основи, спіралевих проміжок та підвісок у вигляді мальтійського хреста, оздобленого неглибоким карбуванням з мальтійським хрестом в центрі — елементом, добре відомим у ряді архаїчних виробів з емалями. Серед інших предметів — пластинчаста фібула з бронзової бляхи, прикрашена лінійно-вічковим орнаментом, кілька масивних хрестоподібних підвісок тощо¹⁶. Винятковий архаїзм жукинського набору в системі виробів з виїмчастими емалями — незаперечний. Однак перш ніж перейти до уточнення його віку, доцільно залучити порівняльний матеріал. Насамперед зупинимось на скарбі речей з емалями, знайденому в 1892 р. у районі с. Межигір'я, на північ від Києва. Наявні в ньому діадеми, намистини і промізки близькі до виробів з жукинського комплексу. Це, насамперед, стосується однієї цілої та другої фрагментованої пластинчастих діадем, прикрашених складним тисненням. Такий лінійно-вічковий орнамент імітує дротяне плетіння.

Найважливіша відмінність цих прикрас від жукинських полягає в характері застібок, які в конкретному випадку мають вигляд конусів з гульками на кінцях. У плані тих же стилістичних порівнянь назвемо п'ять оздоблених тисненням орнаментом трапецієподібних пластинок, можливо, від скроневих прикрас. Серед інших, менш показових знахідок є уламок литого браслета з високими поперечними ребрами по корпусу, ціла шийна гривня з перевитого втричі дроту з кільцеподібними кінцями та два уламки від такої ж гривні, дві пластинчасті умбоподібні бляхи з підпрямокутними вушками, можливо, призначеними для скріплення з нагрудним ланцюгом, чотири литих дзвоники з гульками на кутах та інші.

Нагрудний ланцюг (особиста прикраса) з межигірського скарбу складався з великої ажурної лунниці з вушком для дзвоника, прикрашеної емаллю. Ця деталь є центральною. Крім того, ланцюг має чотири округлих бляхи з вушками, ускладненими гульками: дві бляхи з хрестами в середній частині, дві інші з хрестоподібними розетками. Центри всіх чотирьох блях заповнено емаллю. Ще є дві ажурні підпрямокутні бляхи з описаним вище типом вушок, з шестипроменевою зіркою в центрі та невеликими підпрямокутними елементами з емаллю по краях (з двох збереглася повністю лише одна). Дві крайні бляхи підпрямокутної форми, на зовнішньому кінці яких — пара сильно стилізованих антропоморфних фігур, залитих емаллю; під ними — фігура у вигляді навскісного хреста, також з емаллю. Усі перелічені деталі з'єднані ланцюгом (у дві низки), що складається з кусочків вузької рубчастої пластинки. Ці елементи прикраси пов'язані єдністю стилю, їх органічна синхронність не підлягає сумніву.

Особливо цінною знахідкою в складі межигірського скарбу є масивна фібула (близько 8 см довжиною), що належить до числа пізніх латенських профільованих фібул, для яких характерна витонченість профілю та рельєфних поперечних ребер. П'ятку фібули прикрашено

двома спарованими підтрикутної форми гніздами емалі. Як вже відмічалось, такі вироби більш архаїчного вигляду (лише до 5 см довжиною та з однією перекладиною) трапляються на деяких пізньозарубинецьких пам'ятках, на яких виявлено досить характерні знахідки пізньозарубинецького посуду (район Переяслав-Хмельницького, с. Рудяки і Таценки).

У рукопису С. В. Коршенка є вказівка, що до Великої Вітчизняної війни у фондах Київського державного історичного музею була фібула цього архаїчного типу, прикрашена одним гніздом емалі, яка походила з с. Біївці на Канівщині¹⁷. За формальними ознаками, таким зразком можуть передувати лише ранні типи профільованих фібул, які безпосередньо походять від латенських прототипів, датованих I ст. і рубежем нашої ери¹⁸. Це і дає підставу визначити час появи на території Середньої Наддніпрянщини та близьких до неї районів перших профільованих фібул з невеликими гніздами емалі II ст. (найвірогідніше, другою його половиною).

Фібула з межигірського скарбу за формальними ознаками пізніша, ніж згадані вище, отже, можна датувати її, як і весь комплекс, першою половиною III ст. Безпосередньо за нею можуть йти лише перегородчасті фібули простого колінчастого профілю (типу Кролевець-Межани), що дає підставу датувати їх серединою III та першою половиною IV ст.

Виймчасті емалі заклjučного етапу представлені непрофільованими підтрикутними фібулами та схожою з ними щодо стилю нагрудною прикрасою з Ніжина (Борзна)¹⁹ і частиною нагрудного ланцюга, який походить з району хутора Хлепча²⁰. В числі знахідок, що трапились на останньому пункті, слід назвати пізньозарубинецьку кераміку і прясла, а також залізну пряжку типу, досить поширеного в комплексах черняхівської культури. Все сказане дає підстави датувати знахідки на користь III—IV ст. та, ймовірно, IV ст.

Отже, відповідно до наведених вище досить різноманітних і численних даних київський етап пізньої зарубинецької культури слід датувати II—IV ст. Таку хронологію підтверджують й інші категорії знахідок: римські монети, остроги (зокрема остроги з емалями), черняхівські керамічні імпорти та наслідування їм, фібули з під'язними ніжками, поясні пряжки, залізний гребінь ягнятинського типу, ручки від римської скриньки з Абідні тощо. Ми не виключаємо існування поодиноких виробів з виїмчастими емаллями і в V ст., але в комплексах пізньозарубинецького типу їх не знайдено.

Про те, що в зарубинецьких пам'ятках початку нашої ери простежуються деякі риси пізньозарубинецького комплексу, зазначалось раніше. Не виключено, що поворот у розвитку зарубинецької культури в цьому напрямку стався саме в указаний час. Однак це припущення ще потребує перевірки на більш широкій фактичній основі. В наявних матеріалах ми не бачимо переконливих доказів тому, що пам'ятки пізньозарубинецького типу існували в окресленому вище ареалі й у V ст.

Відомі нам факти скоріше вказують на те, що в етноісторичному розвитку на Середньому Дніпрі і в суміжних з них районах настав новий етап, який, хоч і характеризувався рисами, успадкованими від попереднього періоду, в цілому вже був самостійною ланкою історії. Результати розкопок останніх років приводять до висновку, що не лише на території південної частини Білорусії, але й на Середньому Дніпрі, а також в межах усього Лівобережжя та Правобережжя Лісостепу процес етноісторичного розвитку досяг нового етапу, який можна назвати колочинським.

Пам'ятки колочинського типу докладно описані Е. О. Симоновичем. Важливо підкреслити, що в результаті робіт, проведених нами в районі Києва, було здобуто археологічний матеріал, на підставі якого дату зга-

даних пам'яток перенесено з VI—VII ст. до середини I тисячоліття н. е. В Київській області виявлено сліди кількох поселень: в околицях с. Нові Безрадичі та в урочищі Діброва поблизу с. Ходосівка (рис. 8, 1). Матеріалом з цих поселень є аналогії у ЧССР (рис. 8, 4).

У межах Лівобережжя до числа культурно споріднених, якщо не аналогічних пам'яток, слід зарахувати поселення поблизу с. Беседівка та с. Курган-Азак на Сумщині; сліди могильників з урновими тілопаленнями в районі Новгород-Сіверського, а також в околиці с. Артюхівка на Полтавщині ²¹.

Не менш очевидна належність пам'яток, нещодавно виділених П. І. Хавлюком у районі м. Гайсина на Вінничині, до колочинських. За рядом ознак до цього ж типу слід віднести і західноволинське поселення Ріпнів II, досліджене В. Д. Бараном ²² (рис. 12, 1—15).

Зрозуміло, що нашу увагу привертають передусім колочинські старожитності Середньої Наддніпрянщини — території, де знайдено пам'ятки обох типів — пізньозарубинецького та колочинського. Серед останніх найважливішими є поселення поблизу с. Ходосівка та Нові Безрадичі, могильник на околиці с. Андрусівка під Кременчуком ²³.

У районі Ходосівки вдалося дослідити залишки трьох напівземлянкових жител глибиною до 70 см, площею (в середньому) 3,5×3,5 м. В заглибленні однієї з напівземлянок було виявлено основу обпаленого дерев'яного зрубу. Зібраний матеріал являє собою типово колочинський посуд: високі широко відкриті банкоподібні горщики, що мають закруглене плічко, розташоване трохи вище середини висоти посудини; схожі горщики, але із стягнутою вінцевою частиною, близькі до виробів, відомих на пам'ятках празького та корчацького типів. До характерних, специфічно колочинських форм належать широко відкриті банкоподібні горщики з валиком під вінцями або по тулубу, біконічні урноподібні посудини з ребристим тулубом і досить добре згладженою поверхнею (рис. 10, 11—15). Трапились специфічні глиняні прясла, більшість з яких нагадує низькі біконічні прясла пізньозарубинецьких пам'яток, але вони трохи вищі і мають менший отвір (рис. 8, 2, 3). Про генетичний контакт з попереднім пізньозарубинецьким часом свідчить і характер глиняних жаровень («дисків»), загладжених з одного боку та позбавлених бордюрів. Особливу увагу слід звернути на те, що у всіх трьох житлах не було знайдено жодного фрагмента черняхівського посуду. Як і аналогічні факти, відомі на інших колочинських комплексах, це свідчить про післячерняхівський час колочинської культури. Такий висновок підтверджується і знахідкою фібули арбалетного типу, виявленої в одному з досліджених жител. Йдеться про високу тричленну залізну фібулу з приймачем, кінець якого сильно виступає (рис. 8, 1). Екземпляри цього типу ніколи не траплялись у комплексах черняхівської культури. Тому цінною є знахідка подібної фібули в складі колочинського комплексу з району Гайсина (матеріали П. І. Хавлюка). Аналогії, відомі серед інвентаря пам'яток винаржицького типу (Чехословаччина), дають підставу датувати подібні фібули V ст. (рис. 8, 4) ²⁴.

У районі с. Нові Безрадичі пізньозарубинецькі пам'ятки також змінюються комплексом колочинського типу. Тут в 1966 р. нами досліджено два трохи заглиблені в землю житла квадратної форми (3,5×3,5 м), де простежено залишки спаленого зрубу та невеликі глинобитні печі в одному з кутів.

Основним типом зібраного тут матеріалу є фрагменти високих горщиків із стягнутим верхом та плічками, розміщеними трохи вище середини висоти посудини, а також високі й приземкуваті посудини з плічками на рівні двох або трьох чвертей висоти. Особливості описаних форм і відсутність на зрізі їх вінець пальцевих зашипів або насічок надають схожість з деякими виробами колочинського типу і підтверджу-

ють їх належність до середини I тисячоліття н. е. (рис. 10, 1—4, 7—10).

Характеристику описаного вище матеріалу доповнює знахідка невеликого глиняного прясла біконічної форми, дещо схожого на прясла колочинського типу, а також невеликої залізної сокири прибалтійського типу (рис. 10, 6), приблизно датованих серединою I тисячоліття н. е.

Складається враження, що до попереднього часу належить комплекс речей, виявлений нами у зрубному житлі в Нових Безрадичах ще у 1950 р. Залізна пряжка, знайдена тут, близька до пряжки з Борохтянської Вільшанки, що входила до пізнього черняхівського комплексу, який, на наш погляд, слід датувати кінцем IV ст. (рис. 9, 6). Посуд з цього житла зберігає пізньозарубинецький вигляд (рис. 9, 1—5, 7, 8). Характеристику цього культурного комплексу доповнюють дані поховальних пам'яток.

Для цього часу на території Лісостепової України відомо залишки трьох могильників, що культурно відповідають пам'яткам колочинського типу: це згадувана вже урна біконічного профілю з залишками трупоспалення в районі с. Артюхівки на Полтавщині; є сліди могильника на Путивльській горі в районі Новгород-Сіверська, де використовувалися як поховальні урни банкоподібні широко відкриті посудини; некрополь з трупоспаленням поблизу с. Велика Андрусівка під Кременчуком. Привертають увагу біконічні посудини, близькі до колочинських (рис. 10, 11, 13—15), зокрема невелика, погано лощена миска простого ребристого профілю (рис. 10, 11), яка нічим не відрізняється від пізньозарубинецьких²⁵.

Як відомо, різноманітні зразки серцеподібних пряжок з рубчасто гофрованими дужками в європейських комплексах з'являються на початку гуннського часу, тобто наприкінці IV ст. н. е., і продовжують побутувати в пам'ятках «аварського часу» (до VII ст.). Згадана вище пряжка, безперечно, належить до архаїчних зразків і датується не пізніше V—VI ст. (рис. 10, 12)²⁶.

Виходячи з наведених вище даних, можна твердити, що між пам'ятками пізньозарубинецького та колочинського типів існує певна генетична спадкоємність, яка виявляється в характері жител, певних рисах поховального ритуалу, в подібності деяких форм посуду, ранніх типів прясел, а також у більш-менш повному збігові територіальних зон обох культур. І все ж не можна говорити, що перехід від пізньозарубинецького до колочинського етапу розвитку слов'янської культури відбувся шляхом суто еволюційного етноісторичного процесу.

Про певну стрибкоподібність цього процесу, зумовлену підключенням до нього нових етнокультурних сил, свідчить низка археологічних фактів. Насамперед необхідно відзначити певну різницю в характері посуду, зокрема зникнення пальцевих защіпів на зрізі вінець, а також лощіння, зміну типів фібул, до деякої міри прясел. В галузі культу слід підкреслити появу раніше не зафіксованого обряду урнового тілопопалення. Хоч ямні тілопопалення досить поширені в таких північних пам'ятках колочинського типу, як Кветунь, Акатове²⁷ та інші, однак тут же незмінно трапляються й урнові, що досі не зазначені для київського типу зарубинецьких пам'яток.

Все викладене вище про етнокультурне співвідношення обох типів підтверджує думку про те, що в кожному з них виступають споріднені, але в етнічному плані все ж відокремлені явища. Так, наприклад, не можна говорити, що колочинські пам'ятки є прямим продовженням пізньозарубинецьких. Питання про їх формування може стати предметом спеціального дослідження. Водночас пам'ятки колочинського типу не є безпосередньою передстадією старожитностей празько-корчацької області.

Не вдаючись до дальшого аналізу археологічного матеріалу, стверд-

жуємо, що пам'ятки пенківського (антського) типу виникають саме на основі культури колочинського типу. Такий висновок обґрунтовується схожістю жител, поховального ритуалу, особливостями пенківського посуду, зокрема численністю посудин біконічних форм, значним поширенням валикових прикрас під вінцями горщиків і, нарешті, майже повною відсутністю на зрізі вінець пальцевих зашипів або насічок. Серед інших ознак можна вказати на близькі типи біконічних прясел, бронзові прикраси, зокрема трапецієподібні підвіски, пронизки з блях, вічкоподібні підвіски з дроту тощо.

Отже, пам'ятки колочинського і пенківського типів становлять єдину лінію етноісторичного розвитку, її ранню і пізню ланку. Оскільки колочинські пам'ятки в процесі руху по правому і лівому берегах Дніпра витісняли черняхівські, йдучи хронологічно безпосередньо за ними, ми схильні вважати колочинські пам'ятки ранньоантськими, а пенківські — антськими. Безперечно, в ході дальших досліджень серед пізньозарубинецьких і колочинських пам'яток почнуть виділятися локальні етнокультурні області — племена. Але це в майбутньому.

Проаналізовані факти і висловлені в цьому зв'язку міркування свідчать, що охарактеризовані тут етнокультурні утворення — зарубинецькі, пізньозарубинецькі, колочинські, пенківські, беседівські та шаньково-почепські пам'ятки — стояли на досить близькому рівні етнічної спорідненості. Наближаються до них і пам'ятки празького типу та їх аналоги. Однак вже на цій стадії досліджень достатньою мірою з'ясовано, що Корчак і нещодавно виявлена в межах Києва група пам'яток скоріше тяжіють до древлянської та полянської племінних груп, які на певному етапі пов'язувались із західними слов'янами і в ранньому середньовіччі мали узагальнену назву «склавени».

На відміну від власне зарубинецьких старожитностей, що відзначаються північним та північно-західним орієнтуванням етнокультурних зв'язків, для пізньозарубинецьких пам'яток, які зберігають північні та північно-західні контакти (вироби з виїмчастими емаллями), характерні також міцні східні та північно-східні зв'язки (Беседівка — Курган Азак, Шанькове — Почепок). Це зобов'язує нас бути більш уважними до питання юхнівського субстрату, роль якого у формуванні слов'ян, зокрема східних, була набагато більша, ніж це вважалось досі. Зовсім не виключено, що пружина етноісторичного розвитку, дія якої призвела до трансформації зарубинецьких пам'яток у пізньозарубинецькі, а останніх — у колочинські знаходилась на сході від Середнього Дніпра.

Навряд чи залишалися осторонь від згаданих процесів і культурні прояви, що формували західних слов'ян. В цьому плані досить показовим є приклад культурної групи типу Ріпнів II, дослідженої В. Д. Бараном (рис. 12, 1—15). Пам'ятка належить до часу не пізніше VI ст.; де-що в характері матеріалу говорить на користь V ст. Цікаво зазначити, що у наборі посуду, який походить з Ріпнева II, є риси кераміки згадуваних груп: горщики із стягнутим верхом, подібні до празьких; посудини з валиковими прикрасами, близькі до колочинських; прясло й посудини пізньозарубинецького типу з пальцевими зашипками. Інакше кажучи, коли ми намагаємося розібратися в дуже складному процесі етногенезу слов'ян, не можна орієнтуватися виключно на його розвиток в Повісленні, бо і там ранньослов'янська культура також не еволюціонувала з попередньої, наприклад, пшеворської.

На даному етапі розвитку історико-археологічна наука не може санкціонувати якийсь з шляхів формування слов'янської культури як «генеральний»: лише у 1949—1950 рр. було виділено пізньозарубинецький тип пам'яток, а в 1952—1953 рр. — пенківський. Проте, беручи до уваги гальмуючий черняхівський вплив, ми далекі від думки, що всі ло-

кальні типи ранньослов'янської культури вже виявлені і залишається тільки підсумувати остаточні висновки. Пошуки нових локальних культур слов'янського та неслов'янського світу — завдання більш актуальне, ніж заклик до підбивання остаточних підсумків.

Розглядаючи питання генезису культури пізньозарубинецького типу, ми підкреслювали відсутність безпосередніх генетичних зв'язків між нею і культурами наступних епох. Тим часом на це питання можна відповісти позитивно. Як нам здається, наступна ланка розвитку пізньозарубинецької культури була відкрита досить давно, хоч вона і досі не дістала належної оцінки. Мова йде про пам'ятки сахнівського типу, що являють собою вузол поселень поблизу с. Сахнівка на Канівщині. Пам'ятки ці досліджувались В. Й. Довженком та Ю. В. Кухаренком.

Відкриті в районі Сахнівки житла належать до звичайного для стародавніх слов'ян типу неглибоких напівземлянок, що, ймовірно, колись мали зруб. Численними є знахідки ліпної кераміки, в складі якої чітко різняться два типи горщиків: високі, з трохи стягнутою верхньою частиною і з плічками, що починаються на рівні трьох нижніх чвертей висоти посудини, а також низькі, з плічками на рівні двох нижніх третин висоти. Кількісно переважають перші. Частина посуду має орнамент у вигляді пальцевих зачіпів або насічок, інші — з гладко зрізаними вінцями (рис. 11, 1—5, 7, 11, 13—16).

Знайдено кілька скоровідок з невеликим закраїнами і без них (рис. 11, 2) та прясло, близьке до колочинських (рис. 11, 6).

Важливою є знахідка невеликої бронзової пряжки з приймачем, реберчастими прикрасами по дужці і квадратною опуклістю на язичку, оздобленому навскісним врізним хрестиком (рис. 11, 12). За формою пряжка аналогічна знайдений у Велико-Андрусівському могильнику і різниться від неї лише меншими розмірами. Типологічно вона займає місце між пряжками, що з'являються наприкінці IV ст. в так званих гунських комплексах, та пряжками першої половини VII ст., наявними в комплексах аварського часу. Пряжку слід датувати V—VI ст.

Посудини з неорнаментованими вінцями близькі до зразків празького типу, певною мірою вони схожі й з корчацькими. Однак, якщо взяти весь комплекс сахнівського посуду в цілому, стає очевидним розвиток саме тих керамічних форм, які є основними в матеріалах пізньозарубинецького типу. Слід особливо підкреслювати, що у VII ст., коли з'являються перші кружальні посудини з хвилясто-лінійним орнаментом, подібний посуд поширюється від Дніпра до Дністра включно²⁸.

Таким чином, виходячи з усього сказаного, можна дійти висновку: зарубинецька культура та її пізніший, київський тип, незважаючи на ряд ускладнень та відступів в етноісторичному розвитку, являє собою основу етнічної консолідації слов'ян, насамперед східних слов'ян.

¹ В. Н. Даниленко. Славянские памятники I тыс. н. э. в бассейне Днепра.— КСИИ, № 4. К., 1955, с. 21—29; В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., К., 1967, с. 209—214; В. Н. Даниленко. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, с. 197—208.

² Л. Д. Поболь. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Поднепровья.— Древности Белоруссии. Минск, 1969, с. 103—108, рис. 4; В. Н. Даниленко, В. Д. Наумов. О некоторых предметах материальной культуры селища Абидня.— Доклады XI конференции молодых ученых Белорусской ССР (ноябрь 1962). Минск, 1967, с. 424—441.

³ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, с. 134—140.

⁴ Є. В. Махно. Вивчення «культури полів поховань».— Археологія, т. I. К., 1947, с. 195—196.

* Відомими нам пам'ятками нового типу є: на Дніпрі — Бортничі, Червоний Хутір, Ходосівка-Діброва, Нова Глебаха, хутір Хлепча, Нові Безрадиці (Митьків горб); на Десні — Анисів, Татарська Гірка, Гориця.

- ⁵ I. Borkovsky. Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Praha, 1940.
- * Планомірні роботи вів Є. В. Максимов.
- ⁶ В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Новая находка блях с эмалями на Киевщине.— КСИИМК, вып. 60. М.—Л., 1955, с. 145—149.
- * Досліджувалися Н. М. Кравченко.
- ⁷ А. Т. Брайчевська. Південна межа черняхівської культури на Дніпрі.— Археологія, т. XI. К., 1958, с. 6 та ін.
- ⁸ Д. Т. Березовець. Поселения уличей на р. Тясмине.— МИА, № 108. М., 1963, с. 145; И. П. Русанова. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева.— МИА, № 108. М., 1963, с. 39.
- ⁹ В. Э. Бломквист. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.— Труды ИЭ ИС, XXXI. Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 3—458.
- ¹⁰ А. Е. Алихова. Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108. М., 1963.
- ¹¹ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, с. 147; Ю. В. Кухаренко. Чаплинский могильник.— МИА, № 370, с. 163.
- ¹² Н. И. Булычев. Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра. М., 1899.
- ¹³ В. В. Седов. Гідронімія голяді.— III Республіканська (гідронімічна) конференція (тези). К., 1965, с. 128—139; його ж. Славяне Верхнього Подніпров'я і Подвин'я. (до XIV ст.). Автореферат кандидатской диссертации. М., 1966.
- ¹⁴ A. M. Tallgren. Enamelled Ornaments in the Valley of the Desna.— ESA, XI. Helsinki, 1937, с. 147—156.
- ¹⁵ H. Mooga. Zur Frage nach der Herkunft der ostbaltischen emalierten Schmucks.— SMYA, XL. Helsinki, 1934.
- ¹⁶ Б. И. и В. И. Ханенко. Древности Приднепровья, VI. К., 1907, с. 40, табл. XXX—XXXII.
- ¹⁷ С. В. Коршенко. Материалы для составления карты распространения культуры погребений на территории УССР.— На ІА АН УРСР, рукопис, с. 86.
- ¹⁸ I. L. Pič. Cechy na usvite dejin, Sv. 2. Hradiste u Stradonic jako historické Mago-budum. Praha, 1903, tab. VI; B. Svoboda. Cechy u římské Imperium. Praha, 1948, obr. 3, 1, s. 62—66; obr. 4, 1, 10.
- ¹⁹ М. Макаренко. Борзенські емалі і старі емалі України взагалі.— Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928.
- ²⁰ В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Вказ. праця.
- ²¹ Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 годов. ИАК, вып. 43, с. 118—120, рис. 99.
- * За повідомленням П. І. Хавлюка.
- ²² В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, № 108. М., 1963, с. 351—365.
- ²³ Д. Т. Березовець. Могильник уличів у долині р. Тясмина.— Слов'яноруські старожитності. К., 1969, с. 58—71.
- ²⁴ B. Svoboda. Cechy vo dobe stehovani narodu. Praha, 1965, с. 229, tabl. XXIV, 1.
- * Зберігається у фондах ІА АН УРСР.
- ²⁵ Д. Т. Березовець (Вказ. праця) цю посудину не опублікував. Вона зберігається у фондах ІА АН УРСР під шифром «Андрусовка—63». М., 3, № 45.
- ²⁶ А. А. Иессен. Археологические памятники Кабардино-Балкарии.— МИА, № 3. М., с. 23—24, табл. VII, 10.
- ²⁷ Е. А. Шмидт. Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тысячелетия н. э.— МИА, № 108. М., 1963, с. 51—67, рис. 3, 4, 10—12; Л. В. Артишевская. Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, № 108. М., 1963, с. 85—96, рис. 3, 6.
- ²⁸ В. А. Башилов. Раннеславянское жилище у с. Хански в Молдавии.— МИА, № 108. М., 1963, с. 382—385.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

Поздnezарубинецкие памятники киевского типа

Резюме

Здесь рассмотрены элементы материального комплекса и сделаны из его анализа исторические выводы о позднем этапе зарубинецкой культуры.

Поздnezарубинецкий этап славянской культуры Поднепровья датируется II—IV вв. н. э. и представляет собой историческое звено, соединяющее ранний («венедский») этап развития славян со средним — «антско-венедским». Роль промежуточного звена играют памятники колочинского типа, которые следует датировать V в. н. э. За ними следуют памятники сахновско-гончарихинского, пеньковского и пражско-корчакского типов V—VII в. н. э., отвечающие периоду кристаллизации племен восточных, западных и южных славян.